

ГАРЕГІН НЖДЕ

ВИБРАНЕ

Գարեգին Նժդե

ВИБРАНЕ

Збірка праць Գարեգինա Նժդե

Перекладено за виданням:

Garegin Nzhdeh. Selected works

Montreal, Canada, 2011

Translation into English from the Armenian original and commentaries

by Eduard L. Danielyan

Переклав з англійської Осип Леміш

Упорядник і редактор Осип Леміш

Зміст

ТВОРЕЦЬ ПОРИНУВ У РОЗДУМИ.....	4
ВІЧНА ЗБРОЯ НАЦІЇ.....	5
ЧОМУ ТАРОНАКАНУТЮН?.....	16
ПРОБЛЕМА СИЛИ	29
ІНТЕРВ'Ю ГАЗЕТИ “РАЗМІК”	31
ОСОБИСТІ СВДЧЕННЯ.....	42
БОЄЦЬ НЕ ВМИРАЄ	45
<i>Хронологія життя й діяльності Гарегіна Нжде</i>	<i>47</i>

ТВОРЕЦЬ ПОРИНУВ У РОЗДУМИ

Нашому безсмертному Ашоту¹

Даремно чекав ангел, який охороняє ворота раю. Того дня не з'явився Творець Всесвіту.

Того дня, як і кожного ранку, Він не наблизився до воріт раю аби послухати молитву Землі, яка щойно прокинулася.

І вперше був день без світанку, бо того дня Бог не посміхнувся нашій Землі.

Тієї години Творець Всесвіту самотньо замислився біля Свого трону. Він був сумний, наче безмовність піщаних пустель Аравії.

“Наш Господь створює нові світи”, – благоговійно шепотіли ангели, що оточували Творця.

І вони були сумні, наче їхні колись бунтівні друзі, що були вигнані з раю.

“Мені здавалося...” – у таємничій тиші прозвучав голос Творця. “Здавалося, що безкінечні потоки секунд і тисячоліть, що йдуть у вічність, завжди наповнювались приємними благами моїх творінь... Людина, рептилія, куц, пташка – кожне те творіння щогодини дихало насолодою та славиле моє ім'я. Але він казав про погребіння мертвих і кров невиних людей, про сльози і прокляття – він згадував недоліки земного світу, який я створив...”

Творець затих.

І знову заглибилися зморшки на Його чолі і сум, наче густа тінь, огорнув Його лице.

“Ні!” – майже зі злістю вигукнув Творець. “Світ, який я створив, не може бути недосконалим. Приведіть його до мене. Я хочу ще раз його послухати.”

Трохи згодом, ангели привели чоловіка, який недавно покинув наш грішний світ, і він постав перед Господом.

“Ех, чоловіче”, – пролунав голос Творця. “Чи не згрішив ти, коли згадував про недоліки світу, що я створив?”

Замість відповіді, новоприбулий до раю гість гірко посміхнувся й вийшов.

Творець поринув у роздуми...

І Він був сумний; іще більш сумний, ніж тисячі років тому, коли Він самотньо та байдуже споглядав на води і хаос.

“Вірменія”, Пловдив (Болгарія), 1925, №7

¹ Ймовірно, Г. Нжде мав на увазі Ашота Меліка-Мусйана, командувача Ґохтану (Тут і далі примітки взяті з англomовного видання, якщо не вказано інше).

ВІЧНА ЗБРОЯ НАЦІЇ

Я запитав так, як досі ще ніхто не питав:
“Куди ми йдемо? Чи знайдеться для нас
місце в історії? Чи знає хтось про те,
що ми залишилися зовсім самі, що у нас
нема подарунка? Чи знає хтось,
що коли ми припинимо існувати, жоден атом
не поворухнеться у всесвіті?”

Кожен патріотичний і розсудливий вірменин, який знає філософію вірменської історії, визнає, що Вірменія часів Маміконіанів², попри те, що часто була розділеною, напівнезалежною, напівзруйнованою, була більш вірменською, більш гідною захоплення і більшою мірою батьківщиною, ніж за часів Тіграна Великого чи Арташеса.

У чому ж загадка?

Перша причина, психологічна, полягає в тому, що багато цінностей, які створив Тарон³, мають усевірменський характер. Друга причина полягає в їх автентичному та вічному характері. Третя причина – це заповіт маміконіанового вірменина жити з ідеєю безсмертя Вірменії, діяти безкорисливо і померти хоробро.

Так, майже вся духовна зброя нашої нації, що завоювала вічність – зрозуміла абетка, смілива небагатослівність, прагнення жертвувати ефемерним заради вічного, біологічна, моральна любов до вітчизни – все це, майже все, дав нам Тарон.

В якому ще куточку Вірменії вірменин так любив свою батьківщину, бився як лев у бою і навчився вмирати за неї, як у Тароні?

Ця наша земля історично є цінною як унікальний світ з огляду на її духову здатність і велике стратегічне значення.

Направду, кожна жменя рідної землі священна. Проте, з історично-стратегічного погляду, батьківщина має найдорожчий і найважливіший регіон, де нація пролила найбільше своєї крові, нарощувала культурні багатства, творила героїчну історію. Йдеться про регіон, без якого батьківщина не може бути сильною та вільною, забезпечувати своє існування і захищати себе.

² Маміконіани були вірменським шляхетним родом, представники якого боролися за незалежність Вірменії. Спарпет (воєначальник) Вартан Маміконіан очолив вірменське військо в Аварайрській битві у 451 проти Сасанідського Ірану. Хоча вірмени програли цю битву, вони зберегли свою християнську віру. Вартан Маміконіан сам поліг у цій битві (прим. перекладача).

³ Історичний регіон ашхарху (провінції) Турубєран Королівства Велика Вірменія (321 до н. е. – 428 н. е.). Був розташований на заході від озера Ван, на території сучасної Туреччини (прим. перекладача).

Значимість Тарону в обороні нашої нації та батьківщини має бути великою.

Доки Тарон залишається відірваним від географічного тіла нашої країни, доти майбутнє нашої батьківщини залишатиметься в небезпеці.

Кожна країна має свій Тарон.

Спитайте будь-яку націю і вона вимовить ім'я свого "Тарону" з особливим пієтетом.

Щойно вчора міністр внутрішніх справ кемалістської Туреччини у своїй промові, виголошеній у Шюкрі Гая – у Фракії, в якій наголошував на значимості Адріанополя з погляду турецького самозахисту, заявив: "Кожен турок повинен відчувати себе адріанопольцем, насамперед адріанопольцем". Чому? Тому що доки Адріанополь турецький, доти турок однією ногою стоятиме в Європі; тому що внаслідок утрати Адріанополя Туреччина ослабне й загине.

"Насамперед адріанопольцем", – у цих словах точно сформульований самозахист батьківщини.

Яка глибока психологія!? Яка воєнно-політична мудрість і завидна любов до батьківщини у цій настанові турецького державного діяча!?

"Насамперед адріанопольцем", – сказав турок. Будьте пильні, бо рано чи пізно дві долі зійдуться в бою на полях Фракії – Туреччини та іншої держави. Звідси випливає, що коли турок переможений, він програватиме й на всіх інших полях бою. І це також означає, що кожен турок вважатиме себе солдатом – завжди готовим стати до захисту на тому вкрай важливому фронті Туреччини.

Доповнюючи слова свого міністра, турецькі студенти відповіли французькому журналісту: "Всі ми боготворимо націю, дуже боготворимо. В цьому наша духовна пожива, як хліб і вода для людського організму".

Те ж саме кажуть іншим разом: "Найсвятіший обов'язок для нас – померти в ім'я Туреччини, за її честь і волю".

Так турок думає, чинить і готується, так він організовує свою націю перед небезпекою.

А що робимо ми, вірмени?

Хто стане заперечувати, що Тарон для нас у семикрат важливіший, аніж Фракія для Туреччини.

Хіба не справедливо для вірменина більше турбуватися про Тарон, аніж турок турбується про свій Адріанополь? Хіба не очікувано, що сьогодні не лише таронець, а й кожен вірменин, незалежно від політичної позиції та стану

справ, палко шануватиме створені в Тароні цінності, які є всенародними, а також чесноти і святині?

Хіба не пора кожному вірменину прийняти “мам'ікон'яновий заповіт”, який, на жаль і поступово, вірменство зрадило більше з внутрішніх, а не з зовнішніх причин і тому як нація ослабло та було безжально покаране? Тепер, коли світова спільнота поставила нас перед тим фактом, що нам як вірменам неможливо жити і творити, у цьому бурхливому світі та в небезпечні часи, хіба не мудро з політичного погляду вірменинові, який національно найбільше загрожений, знову покластися на ТАРОНАКАНУТ'ЮН, вічну зброю нації?

* * *

Наші дні переважно революційні, а сучасні події фатальні.

Людство довго почувалося, ніби сиділо на вулкані. Старий світ замінований. Людина – індивідуально чи у спільноті – сьогодні як ніколи почувається небезпечно й тривожно.

Потрясіння жакливі в усіх сферах життя. Держава, економіка, релігія та філософія зазнають кризи.

Усі питання життя переосмислюються. Народи з небаченою революційною люттю трощать дощечки з лукавими цінностями, ідеями та істинами, і замість них пишуть нові.

Хід історії зламаний. Почався крутий поворот.

Почалося нове – новий світ, нова історія, творцем яких є нова, відрожена духово людина – людина ризику, героїзму і фатуму.

Всюди – на Сході та на Заході, у старому та в новому світі – із жахом дивляться в майбутнє, старі народи пробуджуються, омолоджуються духово, молодь стає активною. Люди ще ніколи так палко не шанували силу. Кожен намагається показати свої приховані сили, подолати внутрішні слабкості, приборкати заздрість і злобу та стримати бажання свого “его” відділитися від нації.

Всі – переможці й переможені, великі та малі – піднялись аби підкорити внутрішню пустелю, тому вона зникає не лише з карти їхньої країни, а й із їхніх душ. Пануючий неспокій тільки посилює увагу до триголової небезпеки – більшовизму, війни та виродження нації. Щоб успішно цьому протистояти, нарід має поклатися на силу свого національного інстинкту та біологічну мораль своєї безпомилковості.

Індивід або клас усюди добровільно обмежують свої персональні права й багато з них роблять це заради своєї нації та батьківщини. Таке самообмеження

– цей вищий акт самопожертви не принижує і не позбавляє людину індивідуальності, а навпаки, суттєво посилює та збагачує її духове життя.

Для всіх народів, а надто для тих, які вийшли з війни дуже ображеними і переможеними, справа централізації, організації та активізації своїх сил набула характеру національної віри. З одного боку, вони докладають нелюдських зусиль аби залікувати рани, спричинені суворими міжнародними договорами, а з іншого – готуються протидіяти майбутній небезпеці.

Ратенау нав'язав німцям таку думку, що “картоплина” була їхньою долею. Принижена Німеччина, як переможена країна, повинна була щодня платити переможцям чотири мільйони. Але з того дня, коли скривджений молодший капрал повернувся з фронту і став лідером німецького народу (який вважав, що йому судилося бути нацією та зберегти батьківщину) міжнародні відносини змінилися: переможений став переможцем без бою.

Угорщина – трагічна жертва Тріанону – не зволікала ввести ревізіонізм у своїх школах в якості обов'язкового предмету – вимогу переглянути несправедливі договори. “Тріанон? Нізащо!” – сьогодні це політична молитва кожного угорця.

А що можна сказати про батьківщину Кралі Марко, про Болгарію, що була позбавлена права мати армію? Переможці підло обійшлися з Болгарією. Однак ця маленька країна, завдяки своїй значній біологічній моральній силі, породила немало трудову армію, яка тепер має стати її бойовою силою.

Так чинять ті, хто програв, але чий національний дух залишився непереможним.

А що роблять переможці?

Послухаймо одного з них, французького інтелектуала.

“Ми, письменники, перед лицем небезпеки, що постала перед нашою країною, та шкодуючи, що досі нема французької єдності, вирішили покласти край усім незгодам, аби показати народу приклад братерства”.

“Єднаймося заради відновлення Франції”, – заявляє їхній другий маніфест. “Створімо нову Францію, яка буде сильнішою за всі небезпеки”, – заявляє третій маніфест.

Таким є патріотичний підхід людей, що мають зовсім різні ідеологічні та політичні вподобання і які виражають провідну думку Франції.

Такими всюди є психогія та рушійні сили націй і подій.

Так були знищені основи, був зруйнований і перебудований цілий світ – старий світ.

Очевидно, що за наявних умов загальної тривоги – тривоги, що з боєм торкається нашої спільної долі, – питання вірменського майбутнього вже давно мало б розглядатися. Якою буде зараз та у майбутньому позиція вірменських інтелектуалів щодо самозахисту свого народу і батьківщини?

* * *

Деякі люди програють битви ще до їх початку. Це ті, хто не здатні подивитися прямо у вічі світові й сказати: “Ми тебе зрозуміли”.

“Уважно спостерігай за світом і будь як він”, – каже класична мудрість.

Вірменин спостерігає за світом навколо, та втім, схоже, не розуміє того, що навколо відбувається.

Протягом років ми, спільно з частиною інтелектуалів, які відчувають своє національне коріння, повторюємо, що людство перебуває в процесі перегрупування на основі етнічності. Народи повертаються до початків своєї сутності, бо вже з наукового погляду не мають сумніву, що “в історії етнос органічний”. Вірменин, на жаль, не розуміє цієї свобододайної істини. Ідея етносу дає сенс нашому праву на існування і нашому обов’язку померти за батьківщину. Всі сучасні нації сильні завдяки цій моралі. Ми достатньо слабкі, щоб загинути, саме через нестачу цієї високої моралі. Ми у жахливому стані, бо загалом вірменство не розуміє сучасної ситуації в світі. Вірменство не розуміє, що мати такого сусіда, як турок і продовжувати у тому ж дусі – це шлях самогубства нації.

Вірменство самонезбагненне. Це ганебно для нас, що чужинець, Франц Верфель, мав прийти і сказати: “Вірмени – народ духу”. Так, ми є народом духу і тому всі ті доктрини, що породжені безликим духом, наприклад соціалізм, більшовизм, космополітизм, застаються неприйнятними й чужими духові вірменина.

Християнство надихало й того вірменин першим кинувся в його обійми. Маємо зрозуміти, що найпотужнішою зброєю нашої нації завжди був дух.

Кожен істинний герой це, насамперед, герой духу. Без сили духу вірменин може бути хоробрим, часом і переможцем, але не героєм. Маміконіанові воїни були героями духу. Ось у чому секрет. Сила тигра та воля нації хотіли кричати в їхньому голосі. Подібно до біблійного Давида, вони бажали битися з ворогом і перемогти його одним ударом усього з “трьох каменів”.

Вірменський воїн має натхнення, саме тому він був і є зараз найкращим партизаном на Сході. І тому він дуже часто, з невеликими силами, бився проти ворожих армій, які суттєво перевершували його числом та в озброєнні. Вірменський воїн боровся у найтяжчих умовах, напівголодним, потребуючи

мінімальних технічних засобів та союзників, самотнім і дуже часто цілковито відрізанім від решти світу.

Століттями раніше ворожий Шапухс заздрив духовости наших вояків. Він казав: “Щасливий той, хто є командиром вірменського полку, настільки відданого своєму командирові, такого єдиного і майстерного, що від нього та його емблем випромінюється сяйво і вогонь”.

Усі маміконйанові генерали були людьми духу і своєю волею долали всякі перешкоди й небезпеки. Небезпеку знали віддавна і не з чуток. Вони були натхненними. Тому й стали тоді пильним внутрішнім чуттям нації, її очима, нервом, провидцями, законотворцями та винятковими лідерами свого народу. Скажімо й іншу правду: тільки людина духу може очолити наш народ.

Людина духу – це те ж саме, що й людина нації. Тільки такій людині можна довірити вірменський нарід і країну.

Скількох втрат і ганьби Вірменія уникла б, якби вірменство об’єдналось і вирішило втілити цю істину?

* * *

Вірменство зовсім не розуміє того лиха, що зветься псевдоінтелігенцією. Вірменин вживає слово *інтелектуал*, однак хибно його розуміє. Для нього всяка освічена особа є інтелектуалом. І в цьому його жахлива помилка. Освіта і науковий багаж необхідні, та їх недостатньо, щоб зробити когось інтелектуалом. Можна мати дуже сильні знання, а втім, не мати жодного права називатись “інтелектуалом”.

Правдивий інтелектуал передусім поєднує в своєму інтелектуальному потенціалі глибокоморальний образ, високі ідеї, святі почуття, істинність учення, духову відвагу, вміння творити нові ідеали, цінності, форми життя, любов до всього народу й безмежну готовність страждати заради нього.

Безперечно, такий інтелектуал, залежно від обставин, може знайти своє місце в будь-якій політичній організації, та його відданість і робота не матимуть класового чи упередженого характеру. Єдине, що для нього існує – це нація сама по собі, яка є об’єктом його безкорисливого служіння. Правдиві інтелектуали, чия робота не припиняється в житті нації, це та духова сила, без якої нарід стане збіговиськом, а нація не народиться. Інтелектуали зберігають органічний зв’язок через покоління; вони не заперечують, а збагачують і доповнюють один одного. З цього погляду, робота правдивого інтелектуала має вічний характер. Вірменство не позбавлене таких інтелектуалів, але нездатне їх використати. Наші псевдоінтелектуали швидше пристосувалися до умов діаспори і стали її використовувати.

Таким чином, наш народ і правдиві інтелектуали застаються осторонь один одного. Еліта нації почала боротьбу за виживання проти псевдоінтелектуалів, які повністю заволоділи життям і панують зараз у невибірковий спосіб, тиранічно.

Наші псевдоінтелектуали – це єдина причина жахливої духовної бідності, вульгарності й вад сучасного вірменського життя.

Нутро псевдоінтелектуалів можна побачити у злісних наклепах, боротьбі за шматок хліба, паразитуванні на своєму становищі, патріотизмі на словах.

Псевдоінтелектуали позбавлені духу, тому духовно нездатні піднятися над щоденною метушнею та дріб'язком. Нездатні до творчості, вони домагаються здебільшого поганих і незначущих цілей, застаючись страшенно нищими, недалекими та злими. Сьогодні значно легше задовольнити голод семи шакалів, аніж лють вірменського псевдоінтелектуала, позбавленого національного духу. Живучість нашої нації, її біологічний імпульс і прагнення перевірені століттями, та все ж залишаються вбоге мислення, обожнення іноземного, поразенство. Як державний службовець, він митар, згадуваний у Біблії, – лінивий, невіруючий, любить гроші. Як особистість, він переписувач. Як учитель, він esnaf⁴ – нездатний роз'яснити учнівському поколінню значення влади й могутності.

Якщо сьогодні в наших дітей слабне національне почуття, то це через відсутність натхнення у псевдоінтелектуалів, які шкідливіші, ніж іноземне середовище.

Ті інтелектуали, які сповнені жовчності, вони не захотіли скористатися свіжим прикладом, національною релігією наших вірменських інтелектуалів, яка турбується про націю. Псевдоінтелектуали тільки набріхували: “Національна релігія смердить гітлеризмом”. Вони брехали так знаючи, що національна релігія зародилась у часи великої небезпеки, що нависла над нашим нагір'ям, задовго до того, як людство почуло про гітлеризм. Національна релігія, як заповіти Давіт Бека, почала діяти й перемагати в 1920. Псевдоінтелектуали знають, що все – інтелектуали Вірменії, Вірменська Революційна Федерація (Дашнакцутюн) і земля Сюнік – завдячує своїм спасінням національній релігії. Знаючи це, вони вводять в оману: “Національна релігія підходить лише для американського середовища”.

Це відбувається в наші дні, коли кожен хоробрий вірменин чудово знає, що нове покоління однаково zagrożене в Парижі і в Табрізі, в Сирії і на Балканах – всюди, де живе наша діаспора, і що нове покоління, аби позбутись

⁴ Ремісник (тур.).

почуття приниження, потребує національної *idée force*⁵ – джерела національної сили – національної релігії.

Псевдоінтелектуали зуміли применшити високі ідеї нашого народу. Вони вбили й поховали багато речей у нашому вікопомному житті. Візьмімо одну з їхніх жертв – вірменську церкву, клірики якої достатньо мудрі, щоб розуміти, що церква, яка займається мертвими ритуалами і панахидами, поховася Бога та свій народ.

А що з нашою школою? Вірменська школа давно забута “соколами”, безпристрасна, позбавлена індивідуальности та натхнення національним почуттям. У ній можуть навчатися діти будь-якої нації. Такий заклад може дати все поколінню вірменських учнів, окрім батьківщини, хоробрости її захищати та насолоди померти заради неї.

Псевдоінтелектуали безкомпромісні. Героїчні національні заклики Алішана й Раффі, Ахароняна й Варужана, та інших були марними, вершини героїзму zostалися недосяжними. Вони не любили небезпеку. Вони тікали від благородної небезпеки, що виховує героїв, і часто через своє боягузтво наражали на небезпеку майбутнє свого народу. Вчора вони були поразенцями і сьогодні теж проповідують сором'язливість. Для них герой – авантюрист, ідеаліст – дурень, боягуз – розважливий, негідник – людина вчинку.

За громадянською свідомістю вони страшенно боягузливі й неможливо навіть офіційно бачити їх поряд зі справедливими й добрими. Тому зараз, у вірменських реаліях, зло підстерігає нас на кожному кроці, лисиці душать левів, а покидьки розпинають Христа.

Безпринципне мислення є рисою нашого псевдоінтелектуала; позбавлений пристрасті, він іноді говорить забагато, обкладається письмовими працями з національної справи, та не замислюється над тим, що це високе достоїнство наявне лише там, де є вищий авторитет і воля – воля нації. Він мовбито мріє про духово й фізично здорове покоління, тільки не визнає, що нація це вічний удосконалювач і посилювач.

Він белькоче також і про внутрішню солідарність, не знаючи, що без вищого судді – такого як нація – тільки надмогильний ґрунт може примирити бездухове вірменство.

Він хоче нове покоління зберегти вірменським, однак не робить взагалі нічого, щоб зберегти Вірменію для вірменина. Тому й не може вирішити проблему освіти підростаючого покоління задля самозахисту батьківщини так, як це робиться всюди. Він знає, але не визнає, що сила будь-якої нації – це її молодь. Він знає, що єдність, можливість зберегти вірмен національно, зберегти

⁵ Головна ідея (фр.).

вірменина за межами Вірменії, необхідну військову силу для захисту батьківщини – все це, навіть більше, нам дасть підростаюче покоління, якщо, звісно, старше покоління скерує справу захисту Вірменії в духову потребу оновлення, якщо обидва покоління керовані нацією, якщо обидва покладаються на неї – нашу націю, яка подібно Масісу⁶ має вічно “грізний і гарячий кратер всередині вулкану”.

* * *

Хто представляє вірменську волю (чи існує така річ)? Хто її виражає? Хто її спрямовує?

Ці питання зайві. Прогнилий лібералізм вірменських псевдоінтелектуалів давно перетворився в анархізм. Процес виродження духу нації почався давно.

Вірменська діаспора зараз не є ані суспільством, ані народом. В духовому розумінні це людський пил; у політичному – лише тінь.

Там, де духові та ідеологічні зв'язки проклали шлях до матеріалістично-егоїстичних міркувань, там, згідно політичної науки, суспільство чи народ не можуть існувати. Те, що ми маємо, це вірменська маса – покинута, без ідеалу та майбутнього, й нічого більше. Вірменська діаспора, як вона є нині, може сповна спізнати слова Нарекаці й повторити їх про себе: “Мої комори та запаси порожні, я схожий на тінь і мій вигляд викликає сміх”.

Єдина причина нинішнього “смішного вигляду” вірменства без батьківщини – це псевдоінтелігенція, яка не бачить, що світ обертається і змінюється. Не азіат, удаваний європеєць або, скоріше, карикатура дуроців і помилок Заходу – це виразний тип вірменського інтелектуала, позбавленого натхнення національним почуттям. Він роками претендував бути людиною Заходу, але не став нею. Він не засвоїв європейської біологічної моралі та не зрозумів, що героїчне почуття було властиве європейським націям завдяки не лише їхнім біологічним умовам, а й високому філософському світорозумінню. Він не розуміє, що людина страждає, жертвує і гине за вічні цінності, а не за паперові дурниці, постанови і статті.

Психологічно, він продовжує стояти однією ногою на Сході, а іншою на Заході. Він залишається розділеним або, точніше, ні тим ні сим.

Навіть сьогодні, у найнебезпечніші для світу часи, псевдоінтелектуал тікає від усіх тих проблем, які так пов'язані з долею нашої нації та батьківщини, в яких чути пульс серця нашого часу.

Навіть сьогодні, вірменські псевдоінтелектуали не мають достатньо патріотизму й мужности, аби зненавидіти свої слабкості.

⁶ Великий Арарат, 5137м (прим. перекладача).

І що в результаті? Як результат, річка вірменського життя має настільки замулене русло, що течії дуже важко змінити свій напрямок.

Вірменство в діаспорі приречене на духову катастрофу через своїх псевдоінтелектуалів, які позбавлені натхнення національним почуттям.

У такій ситуації гине дух народу.

Який вихід?

Хто врятує вірменську душу від реальної загибелі?

Хто наситить озоном небо нашого життя, що не провітрювалося так довго?

Етнос, тільки етнос.

Наша правдива інтелігенція ще давно була в дзвони. Ми сильно спізнилися. Потрібно чимскоріше точніше визначити ту рису образу нашої нації, що стала переможною попри останні століття і шторми й періодично уможлиблювала наші національні пробудження й революції. Потрібно чимскоріше точніше визначити ту переможну рису духу нашої нації і віднині планувати на її основі справу побудови вірменської батьківщини, надалі покладатись тільки на неї, щоб успішно боротись проти нинішніх і майбутніх небезпек.

* * *

Переможна риса нашого національного образу – це ТАРОНАКАНУТЮН. Це найвища чеснота нашої нації, вічне повстання вірменського духу – жага його безсмертя, його прагнення до великого чину, його велич духу.

ТАРОНАКАНУТЮН – це слідування шляхом Маміконянів.

Ми вдаємось до ТАРОНАКАНУТЮНУ – вічної зброї нації – бо світ переконав нас у тому, що за нинішніх умов вірменин зможе вижити, тільки якщо чинитиме хоробро ризикуючи життям і буде готовий загинути.

ТАРОНАКАНУТЮН – це вічне почуття, священним об'єктом якого є етнос. Це також усвідомлення ідеальної власності – об'єктом якої є батьківщина.

ТАРОНАКАНУТЮН це обов'язок, релігія сили і мужности.

ТАРОНАКАНУТЮН це воєнний союз інтелектуалів і бійців, сповнених духу Тарону – заради Нації та Батьківщини.

Віднині дві речі повинні турбувати вірменина – серце і зброя – вірменство та його самозахист.

Ми змушені дотримуватись цієї національної релігії зважаючи на географічне положення Вірменії, численні слабкості нашого народу, нинішні та майбутні небезпеки, що постають перед нами.

ТАРОНАКАНУТЮН також спонукає нас, як і натхненних Маміконйанів, безкорисливо служити батьківщині та навчати покоління як бути готовими хоробро гинути за неї.

Нам потрібне нове покоління – покоління безпеки, яке дивитиметься на світ і речі очима, сповненими волі, яка знає, як управляти своєю долею.

Потрібно розуміти, що вчора не турок нас покарав, але турок скористався нашою слабкістю.

І це повториться завтра, якщо до настання цього завтра ми не подолаємо нашу слабкість завдяки ТАРОНАКАНУТЮНУ.

Завтра ті зможуть самі захищати батьківщину, хто зможуть духово озброїтися ТАРОНАКАНУТЮНОМ, тобто вони навчатся у наших вогнедишних маміконйанових бійців жити й діяти лише заради того, за що варто гинути і за що було варто жити.

Завжди будь готовий виконувати вимоги батьківщини.

Хотіти загинути і знати як загинути за Націю та Батьківщину, подібно до Маміконйанів, – ось що ми називаємо ТАРОНАКАНУТЮНОМ.

Сьогодні всі нації пропагують “ТАРОНАКАНУТЮН”. Із ТАРОНАКАНУТЮНОМ – цією першою зброєю нації – ми повинні переступити через мертві старі ідеї, що спричинили слабкість Вірменії. Інакше те нове, що почало руйнувати старий світ, завтра переступить через наш мервий народ.

“Орел Тарону”, Софія (Болгарія), 1938, № 1–2

ЧОМУ ТАРОНАКАНУТЮН?

Випадково я дістав примірник газети “Нор Ор” (“Новий День”, номер 4,489), в якому про *таронаканутюн* сказано так: “...Автор цих рядків до вчорашнього дня не вживав слова *таронаканутюн*, але хай там як, за вітчизну він бився хоробро”.

У цих словах про мене не тільки бракує правди і поваги – як бачимо, кожен вірменин повинен виявляти повагу до бійців, які героїчно воюють за Вірменію, – ці слова ще й породжують хибні уявлення, особливо зараз. На якій підставі та яке право мала газета написати “до вчорашнього дня”? Малось на увазі моє минуле, моє добре відоме світорозуміння чи одна-дві мої недавні статті про *таронаканутюн*? Протягом свого життя, як і в усіх битвах, якими я командував – на Балканах, у Каракілісі чи в Гірській Вірменії, – я керувався тим духом, який називаю *таронаканутюном*. Що? Хіба це нове слово? Хоча, патріарх Торком на моєму місці сказав би: “Зазвичай, коли слово ще не злетіло з язика чи не було написане, так чи інакше, ми його добре усвідомлюємо”. Авжеж, той факт, що слово “таронаканутюн” почало вживатися недавно, ще не значить, що ця ідея – цей дух також є новим у нашому житті. Кожен вірменин, що прагне відважно битись і готовий загинути за батьківщину, від часів Маміконіанів до наших днів, був “таронцем” просто тому, що саме книгу Єгіше всі покоління сприймали як євангелію визволення вірмен і тому, що наш історик, у дусі Тарону, виділяв “готовність загинути” за батьківщину та надихав цілі покоління таємничістю “маміконіанових заповітів”.

Хіба можна плутати “слово” з суттю? *Таронаканутюн* це суть, а не слово. По суті, *Дашнакцутюн* і *таронаканутюн*, так само як *таронаканутюн* і національна релігія не відрізняються й не можуть відрізнитися для кожного вірменина, який глибоко та по-філософськи відчуває долю вірменської нації. Будь-яке з цих слів було б неможливим, якби спершу не виник його дух. Усі вони були породжені буремними часами та одним і тим же духом, одну з особливостей якого – Заповіт мужньо битись і загинути за батьківщину ми називаємо *таронаканутюном*. В усіх моїх опублікованих книжках, стаття і промовах ви побачите моє невдоволення та біль за те, що вірменство не усвідомлює історії. Так, вірменин ще не осягнув філософії своєї історії. І саме тому *таронаканутюн* декому видається новим і незрозумілим. Історія завжди була героїчно-трагічною. Я хочу сказати, що через своє лихо та періодичні небезпеки нації, як відомо, мудрішають і вдаються до філософії. Ви гадаєте, наш нарід знав коли-небудь більшу та жахливішу трагедію, ніж ту, що переживаємо зараз? Жахіття нашого вигнання були б даремними, якби зазнавши страждань і небезпеки, ми б не заглибились у свою історію для того, щоб виявити і сформулювати організовану політичну волю – *Дашнакцутюн*.

Спочатку був Сіон, але не було слова “сіонізм”. Історія першого налічує кілька тисячоліть, тоді як другого – кілька десятиліть. Чи можете ви стверджувати, що то не “сіонізм” вів єврейство протягом віків? Хіба політичний “сіонізм” не є наслідком багатовікового духовного сіонізму єврейства? Чому єврей свій культ Сіону називає “сіонізмом”, а себе називає “сіоністом”? Чи не здається вам, що це “слово” пробудило сучасного єврея? Чи можна було до “сіонізму” уявити, що в наші дні на захист Палестини прийде нове покоління, подібне до стародавніх героїчних Маккавеїв? Не граймося словами. Головне – не слово, назва чи теорія, а “героїчна боротьба” за батьківщину.

Ті, хто нівелюють дух і чіпляються за слова, ті показують, що вони вороги мудрости і значення речей.

Хіба можна не розуміти що таке *таронаканутюн* і називатися вірменським інтелектуалом? Хіба можна не визнавати ідіотом того, хто не знає вірменської історії та її філософії?

Дашнакцутюн був, але хіба до кількох останніх років хто-небудь міг би встановити, що слово “дашнакцутюн” було в нашій партійній літературі? Та це аж ніяк не означає, що Дашнакцутюн⁷ і *дашнакцакан*⁸ не були ніяк пов’язані. Слово не є істотно важливим, проте з погляду соціальних наук очевидно, що після утворення “слова” внутрішнє відчуття стає більш міцним, конкретним і усвідомленим. Як звалися ті сила, дух, переконання, що до появи Дашнакцутюну повели арабівців⁹ у гори? Ті, хто полягли, не знали такого слова, та одного дня їхній рух був охрещений ім’ям “Дашнакцутюн”.

Ми повинні розуміти, що ані слово, ані його значення не є новими – вони взяті зі Скарбниці Історії Вірменії. “Маміконйановий заповіт” – це нова назва? Якби цей духовий рух, замість слова *таронаканутюн*, отримав цю назву, то чи ставилися б до партії по-іншому ті, хто її геть не розуміє?

Сьогодні, коли кожен вірменин розуміє, що майбутнє нашої нації та батьківщини zagrożене, *таронаканутюн* – “помри хоробро заради нашої країни” – ця нова назва маміконйанового духу не завадила б, особливо нам – *дашнакцаканам*. Я назвав *таронаканутюн* “першою духовою зброєю нації”, бо свідомий тих жахливих умов, у яких наш народ веде свою нерівну боротьбу за виживання і ще змушений буде вести її завтра. У час небезпеки – зрозуміймо це добре – “меч не позичають”. Іншими словами, нашу духову зброю та керівні принципи нашої свідомости ми повинні брати не з чужих учень, невластивих

⁷ Федерація.

⁸ Член партії Дашнакцутюн.

⁹ Арабо (1863 – 1893) – герой національно-визвольного руху на Західній Вірменії. Арабо і його брати по зброї (Нжде їх називає арабівцями) були вірменськими бійцями-федаями, які боролися проти турецького гніту в гірських регіонах Тарон-Сасуну в південно-східній частині Західної Вірменії.

сутности нашої нації, а з того духу, що спрямовує вічний хід нашої історії. Цей дух – невимовно відчутий або виражений словом – він для нас *таронаканутюн*. Що за моїх часів було духом “*давітбекових заповітів*” Сюніку? Ним, звісно ж, був той самий *таронаканутюн*, тільки під іншою назвою. Байдужість вірменина це духова катастрофа – це зрадництво. А як щодо любови? Нема нічого нікчемного, крім його любови, посереднього патріотизму, проте шана й відданість вірменина заповіту вражають.

Всі великі чини нашого народу є результатом відданости заповіту з боку когось із його синів. Завтра лиш ті матимуть готових до бою солдатів, хто сьогодні вірні заповіту. Колись я сформував “*давітбекові заповіти*”, які цілком виправдали свою назву перед лицем небезпеки та обов’язку. На основі таких же психологічних міркувань я назвав “заповітом” наші регулярні національні об’єднання в Америці. Група і заповіт це не одне й те саме. *Таронаканутюн* – це Заповіт померти хоробро за батьківщину. Не існує більш пропащої людської істоти, ніж невірний заповіту вірменин. Я знаю з досвіду, що число і кількість вірмен нічого не значать, якщо вони позбавлені духу. Вірменин, який невірний заповіту не матиме духу. Для вірменина не мати духу означає бути нечесним, боягузливим і слабким. Я кажу “нічого не значать” не тому, що сучасне вірменство не може переважити числом своїх зовнішніх ворогів, а тому, що позбавлена духу вірменська спільнота була і є найбільш небезпечним натовпом. Такий натовп одного разу здав наш Карс кемалістським бандам, змусивши одного з його відважних командирів – полковника Мазманйана – вчинити лицарське самогубство. *Таронаканутюн* це принцип заповіту, без якого вірменство, особливо сьогодні та завтра, не матиме гідного солдата й командира для готовності до самооборони.

* * *

“Нор Ор” пише: “Лідери *таронського* духу вимагають назву одного з вірменських районів використовувати для духу всієї Вірменії”.

Тут ми бачимо водночас неточне слововживання й хибну думку. На основі котрого з рядків “Тароні Арців”¹⁰ чи конкретно моїх статей ви вирішили, що ми хочемо замінити дух Вірменії “назвою одного з її районів”? Що означає це грубе й кричуще непорозуміння – незнання чи намір вселити хибну думку? Хіба редактору складно відрізнити “Тарон” від *таронаканутюну*? *Таронаканутюн* – це “назва району” чи духова субстанція? Хіба перших рядків моєї статті не було достатньо тим, хто хотів би зрозуміти, що дві риси духу нашої нації (ви кажете “духу Вірменії”) я вважаю *таронаканутюном*: жагу до творення вічних цінностей та заповіт хоробро за них померти? Навіщо я проповідую заповіт? Запитайте про це в усіх тих – солдатів чи інтелектуалів –

¹⁰ “Орел Тарону” (вірм.).

хто хоча б один єдиний раз бачився з ворогом на кордонах Вірменії. Елементи націй – їхні чесноти і духові вади – можна зрозуміти лише в часи великих небезпек, коли ці небезпеки скидають маски. Я солдат і я знаю наш народ із трагічного досвіду. Нема вірменина, який не зміг би точно назвати слабкості свого народу, проте лиш деякі знають де заховане духове джерело вірменської могутності. Що було джерелом тих натхнення й сили, що заволоділи серцями і перами найкращих літераторів, які були совістю нашого народу? Хто з вірменських письменників, правдивих патріотів і, особливо, воїнів у часи постання перед Вірменією небезпеки духово не закликав полягти за Батьківщину, як згідно заповіту полягли Маміконйани?

Коли вірменський меч бився не вимовляючи імені Вартана і перо писало не згадуючи імені Месропа? Хіба найбільш національно натхненний вірменський письменник – Ахаронйан¹¹ – не називав учора Каракілісу “Новим Аварайром” у журналі “Хайренік”¹²? І взагалі, *Аварайр* як історична подія, девіз, таїнство є чином *таронського* духу. Чи багато часу сплигло відтоді, як влада Вірменії назвала свій перший бронепоезд і орден “Вартан Зоравар”? Нагородити вірменського солдата орденом Вартана означає відплатити за *таронський* дух. Це означатиме популяризацію цього духу. Саме це і є справжнім вихованням – передати нації заповіт померти за Вірменію. Вже не одне століття наша церква з максимальною побожністю й пошаною звеличує два славетні чини *таронаканутюну* – створення вірменської абетки і Аварайр. Хіба все вірменство все це робило, як ви зволили сказати, “просто щоб розбудити місцевий патріотизм наших таронських співвітчизників”?

Що це означає, коли Вірменська церква освячує маміконйановий дух, носіїв цього духу? Це всього лише знак подяки, чи найглибше занепокоєння майбутнім батьківщини? Освячуючи та увічнюючи Маміконйановий заповіт церква дає нашому народові найсильнішу і найпереможнішу зброю – “готовність померти”. Саме це і є *таронаканутюн*. Мудре діяння Вірменської церкви, яка через п’ятнадцять століть мала затвердити наш уряд, було таронським заповітом. Хіба ні? Хіба возвеличувати не означає бути такими як ті, кого ми вшановуємо?

“Погляньте на класичного грека – героя чи філософа – і погляньте соромливо на себе”, – сказав Гердер¹³.

А я кажу: “Вірменине, чи можеш ти без великого сорому порівняти себе з Маміконйаном? Ти схожий на нього?”

¹¹ Аветіс Ахаронйан (1866 – 1948).

¹² “Батьківщина” (вірм.).

¹³ Й. Г. Гердер (1744 – 1803) – німецький філософ, автор багатотомної праці “Ідеї до філософії історії людства” (1784 – 1791). Він також писав про вірмен і Вірменію, розглядаючи вірменську мову як “чудесну і стародавню”.

Хіба ви не знаєте, що церква, школа, сім'я – все це вбачало порятунок нашого народу у вихованні хоробрих і патріотичних людей – таких як Вартан? Так було протягом віків і “до вчорашнього дня”, коли нерозсудливий вірменин наважився прирівняти національне вірменське шанування таронського духу до “назви одного з районів Вірменії” чи “місцевого патріотизму”. Яке ж примітивне мислення!? Чому зараз, коли батьківщина та вірменство як ніколи загрожено, проповідування таронського духу досі не знаходить належного розуміння? Вірменство його століттями пробуджувало й наголошувало на ньому. Хіба ні? Ви не хочете визнавати, що навіть сьогодні можна не лише зберегти вірменина вірменином у вигнанні, а й перетворити його на солдата для Вірменії, що семикрат загрожена? Ви не чули розпачливих плачів про те, що вірменину складно залишатися собою на чужині? Чи бажатимуть завтра захищати батьківщину ті, кому складно зберегти свою вірменськість? Ви б хотіли, щоб наступне покоління було національно і як люди невиразним, сірим, безпомічним і нещасним? “Нор Ор” не хотіла б, аби ми мали покоління, яке сказало б “так” святиням та цінностям свого життя, нації та батьківщині, богу та обов'язкам і рішуче “ні” своєму “его” та насолодам, щоденній прив'язаності до матеріального й іншим вульгарностям.

Маміконйани жертвували відповідно до ваги свого слова і заповіту. Яким словом слід описати заповіт жертви заради батьківщини, цей принцип і дух, як не словом “*таронаканутюн*”? Ми повинні забути історію? Свято “таронського” духу – Вартананц – це всенародне святкування. З усіх вірменських національних, революційних і церковних свят воно виділяється глибоким почуттям. Хіба це не свідчить про наявність цього духу та шани, хоча й ослаблених, у нашого народу? Хіба все те, що ми вважаємо загрозою асиміляції і деградації, причиною розпачливого плачу, не є наслідком ослаблення цього духу? Проповідування таронського духу сприяє оновленню та водночас пояснює, чому вірменство завжди повинно жити своє серце, черпати жагу віри та силу тримати зброю з маміконйанових духу і заповіту. Якби вірменські покоління інтуїтивно не переживали цю психологічну рису, не розвивали її та не розглядали в якості необхідної зброї в боротьбі за виживання, чого б тоді після викорінення сім'ї Маміконйанів, Багратіди, Рубеніди та Сюні увічнювали й робили загальнонародним шанування Вартана? Щиро в усе це вірячи, я сказав: “Направду, кожна жменя рідної землі священна, але правдою є і те, що кожна рідна земля має свій найважливіший і найцінніший регіон із воєнно-стратегічного погляду – регіон, де нація пролила найбільше крові, примножувала культурні багатства, творила героїчну історію; регіон, без якого батьківщина не може ані бути могутньою і незалежною, ані існувати й самозахиститися. Значимість Тарону в захисті нашої нації та батьківщини безмежно велика”. Це те, що можу сказати про Тарон.

“*Таронаканутюн* – це переможна риса нашого національного образу. *Таронаканутюн* означає іти шляхом Маміконйанів, тобто прагнути жити і знати як померти за батьківщину, подібно до Маміконйанів”. Це те, що можемо сказати про *таронаканутюн*.

Хіба можна було дійти до таких висновків, до яких дійшла “Нор Ор”? Коли і хто намагався (ніхто б не намагався чинити таке безглуздя) “протиставити всьому духу Вірменії назву одного з її регіонів”? Це хибний умовивід чи спричинений слабкістю хибний домисел?

* * *

Аби пізнати народ, вистачить послухати слова, які він уживає. Логіка духу спрямовує мову та слова. Якщо мовні форми вживаються без певного змісту, то очевидно нема належного розуміння теми обговорення. Слово завжди аморальне, якщо не показує і не виражає внутрішнього духового стану.

Беззмістовне і непристойне вживання слів також є жахливим. Слово певної частини сучасної вірменської інтелігенції втратило як свою ясність і визначеність, так і таємничу силу. Це свідчить про ментальний хаос і хибну побудову. Пусте слово небезпечне для некритичного читача та ще більш небезпечне для підростаючого покоління. Слід визнати, що саме таке слово є однією з причин роз’єднаності нашого народу. Кожна брехня в нашому житті це могила правди. Мало того, що фальсифікатору вдається на деякий час приховати правду, так він ще й сам, за психологічним законом маскуванню, постає в образі прихованої правди. Це не лише спроба знищити правду, а й намагання публічно відстояти себе самого, особливо якщо це приховане намагання переможно прославитись.

У наших реаліях вороги правди приходять легіонами – інколи це навіть закон, правило, порядок, офіційна влада, тощо. Хай там як, найбільшими ворогами правди залишаються ті, для кого внутрішньо правда не є необхідністю і хто вміє підлаштовуватися під усі моральні середовища світу. Насамперед, ворогами правди є вороги духу, бо правда діє тільки через дух. “Сліпі до таємничості матеріалісти” також належать до головних її ворогів. Вони денационалізовані, недоброчесні, боягузливі, слабкі.

Правда це не тільки антитеза брехні, а й доброта, її образ, усвідомлення та бажання. Маю на увазі моральну правду – нею живиться дух народу. Без цієї правди, що глибоко пережита особисто, людина буде нетворчою, пристосуванцем, не матиме совісти. Це єдина солідаризуюча, рятівна, об’єднуюча сила в соціальному житті. Ця правда формує духовий образ людини та підтверджує будь-яке справжнє лідерство і владу.

Серед вірмен, дуже давно, цю правду пережили маміконйанові покоління. Загадка їхнього героїзму – померти за батьківщину і націю “з радісним серцем” і совістю – полягала саме в цьому. Зараз, натомість, відчувається нестача цієї правди в частини нашої інтелігенції. Буде неправильно, якщо я скажу: “Майбутнє Вірменії можна буде вважати безпечним, якщо ми матимемо ті можливості, які має будь-яка європейська держава, тобто технології, риторику, матеріальне багатство, реальні науки, порядок, лінію Мажіно¹⁴”. Проте буде моральною правдою, коли скажу: “Для того, щоб зберегти і захистити батьківщину, найперше необхідно, щоб згідно заповіту люди гинули за неї, як Маміконйани”.

Через нестачу цієї правди частина нашої інтелігенції досі розколота і платить щедру дань жалюгідним людським слабкостям. Найбільш осоружною з цих слабкостей є схильність викривляти.

Американські вірмени жили, а тепер і діють згідно моральної правди. Вони збагнули, що працювати з рідним підростаючим поколінням це працювати з рідною нацією та її майбутнім. Усвідомлюючи необхідність самозбереження, вони прийняли національну релігію з неабияким ентузіазмом і передали своїм дітям наші заповіді. Проте, в перший рік нашого руху одна введена в оману особа сказала: “За нинішнього становища вірменського народу назва національної релігії не наукова”. Хто пояснить, як розуміти цю нісенітницю? Що значить “за нинішнього становища не наукова”? Це не стиль вираження? Чи наука це відносна ідея, пов’язана з будь-якою ситуацією? Автор цього безглуздя звісно ж знає, що “два додати два буде чорити” не лише в країні, де він живе, але й у Китаї та будь-де. Він це знає, та намір ошукати – мораль фальсифікації – підштовхнув його до безглуздя. Хтось інший кинув камінь у націю та національну релігію вчинивши плагіат – привласнив статтю, яку написав європеєць чверть століття тому. До такого призводить відсутність відчуття правди. Це ненормально, що ошуканці взяли тільки одне слово чи одне речення з ваших писань і зловмисно зробили свій надуманий висновок аби ввести в оману читачів. Так діє вірменський розум, який не має зв’язку з національним духом у нашому житті. Психологія фальсифікації – наслідок софізму і зла. Метою фальсифікатора є не просто заперечення, а ускладнення роботи проповідника. Взагалі, фальсифікація це наслідок психологічної деструкції та нездатності творити. Це ясно впливає з того факту, що фальсифікатор тільки клеє, очорнює, зневажає, але не пропонує нічого нового. Він не може сказати: “Це має бути так”. Про те, що йому зрозуміле чи незрозуміле він лише повторює як папуга: “Це не має бути так”. Він не сліпий, він бачить, що держава, церква, педагогіка, охорона здоров’я нації, спорт – усе

¹⁴ Французька фортифікаційна лінія на французько-німецькому кордоні до Другої світової війни.

це сьогодні має нову мету – розвивати нову людину, яка завжди з’являється в поворотні моменти історії. В свої часи були новими: людина епохи відродження, людина епохи просвітництва, людина Французької революції. Після війни¹⁵ теж є запит на нову людину. Він знає це, він знає правду, та не має мужности визнати це й діяти відповідно. “Стара людина, що відходить у минуле, була роздвоєна – ідеаліст у теорії та матеріаліст у реальному житті, говорила про демократію та альтруїзм, але сама була егоїстом, вважала релігію об’єктом індивідуального усвідомлення, але сама не відчувала святого, була фальсифікатором патріотизму, а в час небезпеки – дезертиром, розповідала про свободи та вольності, а сама, прийшовши до влади, ставала розбещеним тираном, проголошувала соціалізм, але задля власної вигоди розтоптувала своїх же друзів. Стара людина була така роз’єднана й національно безлика. Сьогодні вона зникає, поступаючись місцем новій – з національним обличчям, не роздвоєній, щирій і не розбещеній, морально здоровій і досконалій людині”. Як казав, сучасність працює на цю нову людину.

Чи можна описати сучасний психологічний стан нашого народу без моральної відрази? Передова стаття в “Нор Ор” виражає засмучення вірменською реальністю: “Сьогодні ми розбиті на тисячу осколків, ми виснажені фізично та матеріально. Ми безпорадні, стоїмо перед зникненням і небезпекою відчуження”. Це краще було б сфотографувати: таке наше становище – ми всього за крок від могили. “Сьогодні нам не вистачає духу жертвовності”. Ця теза з цієї ж самої газети правильна. Здоровий європейський ідеалізм у вірменині перетворився в огидний еготизм. Попри це, газета кліє тих, хто проповідує *таронаканутюн*, тобто маміконйанову спеціальну жертву в ім’я нації та батьківщини. Ці слова також належать перу редактора “Нор Ор”: “Особливо для молодого вірменина ідеал національної відданости повинен бути священним усвідомленням, фанатичною вірою”. Як національна відданість “Нор Ор” узгоджується з її неприязню до *таронаканутюну*?

Таронаканутюн – це беззаперечність духу нашої нації та її позитивних рис. Хіба ні? Безсумнівно, *таронаканутюн* формує повноцінного вірменина відповідно до вимог часу, а отже психологічну й цілеспрямовану цільність вірменства. Можливо, це треба назвати Дашнакцутюном. Так, Дашнакцутюном. Ми так думаємо й тому вважаємо, що паралельно з політичною роботою Дашнакцутюну необхідно довести до кінця роботу з духового оновлення нашого народу, інакше ми не знайдемо творчий шлях виходу з нинішньої як ніколи складної ситуації. Це не завдання Дашнакцутюну залишатись партією та зберігати свою організацію. Її завдання – виховати націю, а щоб породити

¹⁵ Очевидно, мається на увазі Перша світова війна (прим. перекладача).

націю потрібно створити національний дух. Це можна зробити виключно в разі, якщо палатиме маміконйановий дух, і тільки.

Народ, який після небаченої катастрофи не надто шокований і не переглянув, насамперед, свою мораль, то біологічно аморальний народ.

Після краху Паризької Комуни всесвітньовідомий Кропоткін змушений був вести усамітнене життя, щоб напрацювати нову мораль для майбутньої революційної боротьби.

Данський народ після великої національної катастрофи, якої він зазнав у 70х рр. 19 століття, мусів породити активний рух за оновлення і назвати його іменем Грундтвіга¹⁶ – одного з його превеликих синів – грундтвігізмом, який, найперше, успішно примирив інтелігенцію з простим людом, тобто високий принцип гуманізму і національний дух, духове та національне в людині, інакше величезна прірва між ними залишалася б століттями. Завдяки цьому рухові данська інтелігенція проникла в свою духову і національну сутність, зосередившись на ролі історії в освіті, сформувала новий світогляд і оновила, духово змінала свій народ, який став об'єктом задрости великий і малих націй світу.

Творча ідеологія Грундтвіга була прийнята в усіх європейських країнах. Грундтвігізм пробудив усі північні народи. Фінляндія, колись неторкана земля, завдяки ньому стала “країною білих лілій”. Професор Ріне та інші пропагують зараз його в Німеччині. Російський автор каже: “Скидається на те, що вороги Росії збираються пробудити нас духово”.

Чи не повинен я сказати – ганьба і горе нашому народу, що навіть турок нездатен пробудити вірменську інтелігенцію національно і повністю?

* * *

Якби від Маміконйанів до нас дійшла одна лише промова генерала Вартана до вірменської армії перед Аварайрською битвою, я б усе-одно був прихильником і шанувальником таронського духу. Тисяча п'ятсот років тому вірменський солдат подав найвищий приклад любови до батьківщини та особистого служіння їй, тож секрет перемоги назавжди відомий – “приймімо смерть із радісним серцем”.

Маміконйан був лицарем, бо був істинним героєм – “не змішуймо погане з нашою мужністю”.

Він був національно самосвідомий, людиною гордого мислення – “ми були радше переможцями, ніж переможеними”.

¹⁶ Ніколай Грундтвіг (1783-1872) – данський письменник, пастор і лютеранський єпископ.

Він був глибоко мудрий – “боягузтво – ознака скептицизму” та характерно амбіційний – “хто сміливо йшов уперед, той від народу здобував ім’я хороброї людини” – казав вірменський спарапет (генерал). Я – солдат, обізнаний з історією воєн, які вели нації.

Не лише в 5 столітті, а й у наші часи генерали небагатьох націй змогли виховати таку високу мораль, з якою жили і діяли наші Маміконїани, – хоробру мораль, до якої протягом століть заледве могло додатися щось нове. Хіба нема потреби в маміконїановій моралі – хоробрості, любові до батьківщини, національній гордості, воєнній заздрості до сучасного вірменства?

Чи потрібно більше тих, хто “сміливо йде вперед”?

А як там zagrożена Вірменія? Чи це дивно, що вірменський солдат у ці дні небезпеки говорить про дух і мораль Маміконїанів – *таронаканутюн*? Відколи пропаганда та захоплення героїзмом почали розглядатись як небезпечна ересь у нашій партії? Редактор “Нор Ор” погано зображає Дашнакцутюн. Ідея виховання хоробрих бійців, готових пожертвувати своїми життями заради батьківщини, насправді, була і є найголовнішою для Дашнакцутюну. Це можливо тільки завдяки тому духові, який ми нині пропагуємо.

Ця ж сама газета вважає *таронаканутюн* результатом “сліпих пошуків”. Сліпих пошуків? Це властиво політичним аматорам, але не солдату, який знає свою нелегку справу – пропагувати заповіт у мирний час і хоробро битись у час небезпеки. Це властиво тим, хто продовжує здійснювати галас про демократію, лібералізм, індивідуалізм і подібні незрозумілі й хибно зрозумілі привнесені дурниці – речі, що мають невідомо який стосунок до долі нашого народу зараз в еміграції.

Визначімо, на хвилинку, більш точно значимість проблем, пов’язаних із долею вірменського народу. Що є більш актуальним, що повинно розглядатись як найважливіше для сучасного вірменства?

– Самозахист вірменства і батьківщини.

Що було незмінно переможною зброєю протягом століть?

– Заповіт, мораль і дух Маміконїанів.

А якою була й залишається роль Дашнакцутюну?

– Зберегти цю зброю, яку ми називаємо *таронаканутюном*, для свого народу.

“Боротьба за визволення нашого народу, що триває вже приблизно сімдесят п’ять років, продовжується. Чи досягли ми своєї мети?” – запитує

“Нор Ор” і не дає відповіді. Так, це сліпі пошуки. Вони сліпі – ті, хто мріє про політичну дружбу з Туреччиною, пропонує вірменам наперед духово роззброїтися, відволікає увагу нашого народу від питання самозахисту. Такі пропагандисти, не засвоївши урок нашої історії та маючи на меті задоволення власної нікчемної особистості, не вагаючись формують хибні уявлення навіть про “хоробрих бійців”.

Солдат – зрозуміймо це – ніколи не шукає сліпо, він або б’ється хоробро, або тікає. Для солдата тільки те є правдою, що дає йому силу і мужність битись і, якщо це необхідно, полягти за рідну землю.

Я солдат. Мої нинішні переконання чіткі й зрозумілі, як і мої минулі та майбутні цілі. Це переконання, засновані на духові нашої нації, який самопідтверджується духово, історично та філософськи.

Такими були й будуть мої дашнакцаканські переконання.

Переконання дашнакцакана загалом не повинні бути іншими.

“Тарон, ясна річ, посідає своє місце серед інших регіонів історичної Вірменії”, – пише “Нор Ор”, допускаючи найбільш непростенну помилку й неподобство.

Розглядати Тарон як “один із регіонів” означає не знати вірменську історію.

Далі в цій же статті: “Безсумнівно, певні місця історичної Вірменії, з огляду на їхню славу і дух, зобов’язують нас виявляти до них особливу повагу та шану”. Це правда, яка спростосує попереднє висловлювання. Дійсно, *таронаканутюн*, який ми пропагуємо, це “слава і дух” Тарону – одного з “певних місць”, яке завжди викликало “особливу повагу та шану”. Хіба не очевидно, що коли ми позбавимо себе того духу, який викликає в нас особливу повагу та шану, то в Дашнакцутюнї для нас нічого не залишиться? Вірменія стане подібною до порожнього корабля, якщо цей дух зникне. Редактор не бажає, аби вірмени жили спогадами про минуле та велить їм “жити відповідно до умов сьогодення”. І навіть коли він пише про “дух Вірменії”, то не враховує, що цей дух походить із глибини віків і переважно означає минуле, що він майже повністю є результатом переживань минулих поколінь, їхньої боротьби, трагедій, перемог, моральних багатств, сили, шани і жертвовностей.

Дух формує долю нації. Зміна духу призводить до зміни долі нації.

“Не втрачайте духу”, – два тисячоліття тому сказав титан духу, який пізніше могутній Рим поставив на коліна. Там, де згасає дух, там згасає життя. Дух слід розуміти культурно.

Цінності, святині, гуманізм, ідеї, ідеали, духовна сила, мова, майстерність, мудрість, філософія, лідерство, героїзм і слава – все це породжене духом.

Вся історія людства це водночас поступ духу та його результати.

Головне для народу не його політика, а той дух, що його спрямовує. Дієвість політики майже завжди залежить від сили й активності духу лідера, який цю політику проводить.

Дух – найбільший примножувач сил народу.

Не шукай волі, творчости й мужности в бездуховому народі.

Коли лідер слабкодухий, це біда, його правління це нещастя.

Дух спрямовує, творить, перемагає, “смертю долає смерть”, спонукає до мучеництва, формує чесноти і здобуває безсмертя.

Герої, світлоносці та святі в бездуховому народі зостаються незатребуваними. Хто про них пам’ятає? Це їхній дух передається з покоління в покоління і справжнє безсмертя полягає власне в існуванні цього живого і творчого духу.

Безсмертя Вартана живе у тих вірменських поколіннях, які виділяються мужністю, любов’ю до батьківщини і в яких міцна національна мораль.

Батьківщина – найбільш сакральне творіння.

Бездуховий народ ніколи надовго не залишався господарем своєї батьківщини. Навчи вірменина служити батьківщині з безмежною відданістю та полягти за неї, і ви забезпечите існування та незалежність його батьківщини. Ворог, насамперед, знає, чому слід бити по духу противника. Сьогодні все робиться для того, щоб ослабити дух того народу, який вважають ворожим.

Маміконйани були носіями вірменського духу. Всякі вороги Вірменії знали це з досвіду. Саме тому вони послідовно й жорстоко, протягом поколінь переслідували князівство, яке породило Вартана, Мушега та Вагана.

Дух вів усіх тих, про кого писав Плутарх¹⁷, героїв та мучеників батьківщини, християнства, учасників революцій та вчених.

Бездухові люди керуються випадком. Знайте, що ті, хто постійно говорять про небезпеку, але не про відродження і перемогу, ті позбавлені духу. Їхня найбільш прагматична й поміркована політика буде безцільною.

Те, що нині маємо духовий занепад, політичний песимізм, вульгарність життя, роз’єднаність нашого народу, є результатом відсутности духу.

¹⁷ Грецький історик і біограф (46 – 120).

“Туреччина і Греція підписали договір про дружбу – Греція, яка заради “великої ідеї” втратила більше мільйона людей”, – пише “Нор Ор” і вважає такий підхід “прагматичним”. Що за наївність? Греки відмовилися від ідеї Великої Греції не тому, що вважали це мудрим і вигідним, а тому, що сили їхнього духу були здатні захистити лише нинішні вузькі кордони їхньої батьківщини, й не більше.

Маміконйани, чия мораль була дуже вимоглива до характерних бойових якостей вірменина, для яких світ був ареною героїчних чинів, а не ринком і для яких життя не мало ціни, були здатні поєднувати християнство і державність. Це пояснює те глибоке відчуття святині, що протягом віків була матір’ю їхнього неперевершеного героїзму. “Без Вартана і Маміконйанів Вірменія нізащо б не збереглася”, – учить вірменська історія. Ця сама істина, звичайно ж, актуальна й сьогодні.

Заслужити лідерство означає завжди бути гідним наслідування. Людина – індивідуально чи в колективі – завжди та віддано наслідує лише тих лідерів, які сильні духом.

Такі були Маміконйани – наслідуймо їх, бо нема вищої національної чесноти, ніж іти шляхом національних лідерів і полягти хоробро “заради нашої рідної землі та нашої нації”. Саме так ми розуміємо *таронаканутюн*.

“Орел Тарону”, Софія, 1938, №5-6

ПРОБЛЕМА СИЛИ

(витяг із промови Гарегіна Нжде про духове оновлення)

Сьогодні нації стоять перед проблемою сили, це однозначно. Народ кане у вічність, якщо тікає від цієї проблеми чи має складнощі в її вирішенні.

Проблема сили обумовлена та вирішується у зв'язку з проблемою духового оновлення народів. Аби стати сильними, відданими, а також бійцями, народи подібно особистостям повинні оновити самих себе. Коли народи втратять здатність оновлюватися, то люди втратять свою віру в життя, у творення і в боротьбу.

Вірменин явно нещасливий, бо частина його інтелігенції не зрозуміла, що найбільш сутнісне в житті нині внутрішньо неспокійних націй – це не адміністративна система, а пробудження індивіда і мас – оновлення їхніх душ. Усі народи духово оновлені або намагаються оновитись. Того й відбулися революції поглядів сучасних італійців, німців, угорців. Також через те сучасна людина більш активна, продуктивна і сповнена ентузіазму.

Поїздіть по різних країнах і ви побачите, що народи керовані національним натхненням щиро задоволені життям, бойовим духом і жертвою, бо вони систематично працюють над подоланням внутрішніх і зовнішніх викликів своєму існуванню. Все те, що вчора здавалося неясним, незрозумілим і нелогічним, тепер через оновлення стало точним – ясным і зрозумілим. Отепер творіння знайшло свого творця – свою внутрішню підтримку. Тому воно сьогодні більш надійне та спокійне. Такий стан душі сучасних націй. Єдиний виняток – це наш народ, або його найбільша частина, що залишається таким слабким і безпомічним, що його можна назвати нещасним. Біди, заздрість і брутальність цілковито панують у його житті, бо брак зусиль, ревності та задоволення перетворили його в жертву ранньої старости (нещастя), страху (підступності) і скептицизму (нігілізму). Сучасний вірменин це непоправний песиміст. Біди, нещастя і втрата Карсу – це для нього вічне. Вірменин, що не оновився, подібний до глухої стіни. Він не здатен погоджуватися, розуміти протилежне та приймати його, а все тому, що залишається старим, скам'янілим Адамом. Це правда, що вірменин став свідком революції в своїй країні, проте він навіть не намагався оновитись, аби подолати свої слабкості. Він так і не збагнув, що революція це народження нового зі старого, народження нової людини, нової свідомості, нового сприйняття життя. Тільки активний оновлювач може бути революціонером. Будь-яка справжня революція – це оновлення. Тільки відроджений індивід здатен правдиво служити батьківщині та своїй нації. Перше, що необхідно – це духово оновлений вірменин.

Національна релігія протидіє якій-небудь серйозній спробі оновлення. Лише ті, у кого кам'яне серце і хто неосвічені, не знають, що оновлення народу можливе виключно з допомогою або нового покоління, або його предків.

ТАРОНАКАНУТЮН оновлює; це принцип наслідування. Він говорить: “Будь подібним до маміконйанового вірменина, який був великий як своїм священним почуттям до батьківщини і нації, так і своєю незламною волею померти заради них”.

Оновлення це формування своєї внутрішньої людини відповідно до улюбленого образу. ТАРОНАКАНУТЮН – це формування вірменина відповідно до образу маміконйанового вірменина.

Народ, який пізнав силу своїх предків і присоромлений своїми щоденними слабкостями, здатен пройти через оновлення.

У ці важкі й відповідальні дні, сповнені ганьби і зобов'язань, до кого нам звертатися? Чи пробачить Вірменія нам наші слабкості та незнання? Чи пробачать маміконйанові прабатьки того, що ці слабкості та незнання відволікають вірменина від його справи?

Наш нарід, який більше не залишається вірменським і перестав панувати на батьківщині, який нездатен побачити хоч якийсь вихід у цьому світі та шукає свій хліб насущний, може зберегтися тільки шляхом справжнього оновлення. Цей шлях – наслідувати Маміконйанів – це ТАРОНАКАНУТЮН.

“Орел Тарону”, Софія, 1939, №11

ІНТЕРВ'Ю ГАЗЕТИ “РАЗМІК”

“Размік”¹⁸: Триває війна і сили темряви знову змовилися проти нашого існування й намагаються очорнити добре ім'я нашого народу. Вірмени в діаспорі не виявили належної пильності навіть за цих умов. Чому?

Г. Н.: Вони з'ясовують стосунки та зводять наклепи один на одного. В історії Вірменії такий же психологічний стан був за часів Нерсеса Великого¹⁹. Із прикрою гіркотою слід зауважити, що майже нема істотної різниці психологічних станів того періоду і нинішніх діаспорних вірмен. Психологія однакова, різняться лише форми вираження.

“Размік”: Які причини такого психологічного стану?

Г. Н.: Це психологічні страждання, спричинені століттями нестачі свободи, які вірменська революція була б нездатною подолати. Остання, на жаль, так і не виросла в революцію, яка б змінила внутрішню психологію. Через те більшість нашого народу залишається пасивною і виступає проти наших політичних партій, не оновлюється і не відроджується.

Іноземне ярмо сильно відчужило вірмен від їхньої сутності і знизило їхній національний престиж.

Нестача свободи завжди супроводжувалася масовими вбивствами та гоніннями від часів короля Ардешіра Сасаніда²⁰ й аж до останнього геноциду вірмен. Вороги, що коли-небудь панували на нашій землі, хоч і різнилися племінним походженням, релігією, та всі вони прагнули завадити нашому біологічному виживанню і правити вічно. Періодично вони винищували нашу еліту та її найбільш важливих і провідних елементів. Нам добре відомо, що через відсутність еліти після кожної поразки народ легко стає капітулянтom. Такими зараз є вірмени і це пояснює їх стан. Народ сповнений політичного і психологічного песимізму.

Внаслідок убивств і цькувань раз-по-раз мали місце й вигнання. Вірменин втрачав свій звичний рідний край і був змушений пристосовуватись до чужого. Біологія давно довела, що кожне пристосування завдає шкоди. Сьогодні вірмени живуть невиразним життям.

Не існує бездоганних народів і вірмени не є винятком. Деякі риси нашого образу частково можна пояснити становищем нашої країни, яке в історичному

¹⁸ “Воїн” (вірм.) (прим. перекладача).

¹⁹ Нерсес I Великий – вірменський католикос (353-373).

²⁰ Ардешір I – король Ірану (224-240), засновник династії Сасанідів.

минулому не дозволяло шляхетним вірменським сім'ям психологічно об'єднатись та усвідомити справу націєтворення.

Так само як інші народи, вірмени більшою чи меншою мірою зазнали згубного впливу сучасної цивілізації. Їхня жага до життя тепер ослаблена.

Отож, фактично це основні вади, проаналізувавши які відповідно до законів і принципів соціології та психології, можна буде зрозуміти глибоко психологічний стан вірменства сьогодні.

“Размік”: Як можна визначити наше національне питання? Тобто назвати всі проблеми, пов'язані з долею нашого народу та запропонувати їх вирішення, що означатиме служіння національним принципам вірменства.

Г. Н.: Це захист фізичного існування нашого народу, нашої репутації та національної честі. Ось головні проблеми й лише після успішного їх вирішення ми збережемо своє місце, репутацію та мораль у сім'ї людства.

“Размік”: Які заходи сприятимуть вирішенню проблем нашого існування?

Г. Н.: Тільки духове відродження. Це означає, що ми знову повинні стати тими, ким були, але зараз не є. Це означає реалізувати себе, стати холоднокровними, господарями своєї національної сутності. Відродник не привносить нічого істотно нового до сутності свого етносу: він повертає те, що глибоко вкорінене у народі, що є національною спадщиною. Для відродника найголовнішим є існуюча спільність серед вірмен і те, що об'єднує націю, а зовсім не те, що роз'єднує, і не проста сукупність індивідів.

Духово занепалий керується своїми пристрастями та бажанням розплати. Закостенілий народ це народ слабкий і занурений у щоденні дрібниці. Нинішні розмови чи писання вірмен позбавлені духу відродження, тому вони згубні та вносять розкол. небезпечні ті, хто нагадують про дружбу, а самі виступають проти духового відродження. Якщо ви проти відродження, тоді ви проти життя і ви служите смерті. Пора зрозуміти, що лише пристойні особистості широких поглядів здатні до солідарності й ми можемо такими стати за одне покоління. Вірмени за межами Вірменії ставали рятувальними відродниками для різних країн – як-от Лоріс-Меліков у Росії, Нубар Паша в Єгипті чи Єфрем у Персії.

Ця істина для нас очевидна: тільки відроджена духово особистість може ефективно й самовіддано служити своїм співвітчизникам, нації та батьківщині.

“Размік”: За яких умов може настати духове відродження?

Г. Н.: Це можливо завдяки нашій нації, національним цінностям і глибокому почуттю національної відданості. Інакше кажучи, через національну релігію, яка означає служіння насамперед нашій національній сутності, а потім минулим поколінням, крові та цінностям, які ми від них успадкували. Давно пора усвідомити, що ті, хто діють проти нації, грішать не тільки проти власного народу, а й проти святості життя взагалі.

Для національної релігії головним є не просто певна територія, а та мудрість, у якій живе всевірменство. Саме всевірменство дає змогу вірменам сприймати один одного як брата, спорідненого кровно і долею.

Моя нація, моя успадкована сутність, мій прадух – ось єдиний ключ до розуміння всесвіту.

Тільки нація може опанувати чужі цінності, доктрину та релігію. І навпаки, народ, який нездібний переймати іноземні запозичення, самовідсторонюється. Народ – це сукупність індивідів, тоді як нація – це минулі та нинішні покоління, це спільнота долі. Етнічність – це спільнота крові, що вічно бореться з зовнішніми впливами, а також будівничий нашого духу й тіла. Це той божественний гончар, який витворив наше тіло з вірменської землі та наш дух із вірменської історії.

Безнаціональна релігійність призводить до занепаду, що наближає загибель народу. Якщо ви проти нації, тоді ви за денаціоналізацію свого народу, а отже за його смерть. Єдиним фактором природного єднання народу є етнічність. Визнати її перевагу над народом це визнати перевагу безсмертя над повсякденним життям, духу над матерією. Тільки так можна зробити психологічно однорідним і цілісним такий дезінтегрований народ, як вірменський, та перетворити його в націю. Безсмертя дає розуміння скороминущого – банального, та оновлює його. Не забуваймо про це.

“Размік”: Що цьому заважає і що може полегшити вірменське відродження?

Г. Н.: Це марний принцип шукати науковість у нашому житті, в якому ви почувєте тільки думки й нічого більше. Я б сказав, наша нація досі живе, не розуміючи світ. Вочевидь, органічна інтегральна ідея про світ і сенс існування нації зможе полегшити її періодичні відродження, а отже її самозахист.

Визначивши наше ставлення до свого внутрішнього буття, до своєї персони, ми визначимо по суті наше ставлення до собі подібних, до своєї нації та Творця. Лише особистість із філософськи добре обґрунтованим поглядом на світ здатна на таку справу. Народи настільки творчі й здатні до оборони,

наскільки в них цілісний і високий погляд на світ. Він дає сенс, а також узгоджує та раціонально спрямовує дії народів.

Створення філософії та заснованого на ній світогляду – це триваючий розвиток людської думки. Результатом відсутності світогляду – джерела переконань є те, що вірмени й надалі залишаються жертвою прикрих обставин і, відповідно, часто зазнають лиха. Світогляд дозволить нам осмислити себе заново, надасть нового значення низці понять і прискорить наше духове відродження.

“Размік”: Що це за поняття?

Г. Н.: Релігія

Відсутність релігійності це відсутність божественного та відчуття благочестя. Це спричиняє духовний безлад сучасного людства. Людина досі більше подібна до глини, ніж до духу, попри те, що створила велику цивілізацію. Через те вона часто схильна протестувати проти всіх тих обмежувальних цінностей, істин і святостей, що покликані стримувати те тваринне й непристойне, що спить всередині неї. Морально слабка особа завжди шукає якусь теорію, думку чи філософію, щоб виправдати своє падіння. Нинішні антирелігійні тенденції можна пояснити духовою недосконалістю людини. Низька релігійність не є ознакою здорового стану. Спершу особа відчужується від інших, а потім від Бога. Віровідступник самозгубно зупиняє свій духовний пульс. Ті, хто діють проти свого Творця, не посоромляться діяти проти собі подібних. У філософському контексті релігія це не тільки зв'язок людини з Богом, але й зв'язок однієї людини з іншою, індивіда з суспільством, індивіда з правдою.

Виникнення всесвіту не є результатом простих випадковостей і я не самотній у його безмежності; ця обнадійлива думка приходить до нас через релігію. Взагалі, віруючим є кожен, хто має ідеалістичне розуміння життя. Той, хто визнає існування Бога, також визнаватиме свою відповідальність перед вищими реальностями, такими як нація, вітчизна і держава. Коли бажаєте пізнати когось глибше, поговоріть із ним про Бога і він своїм нерозумінням Бога та невірою покаже рівень своєї релігійності. Якщо ви не вірите в Бога, то ви позбавлені духовної відданості й почуття відповідальності, тож зрадите інших рано чи пізно. Вірменські політичні партії, зачаровані фальшивим європеїзмом, відвертають наш народ від релігії. Кожен “вчений”, який повторює, що “наука не має ні релігії, ні батьківщини”, є ворогом людства. Людська слабкість і меншовартість – це єдині речі в світі, які не мають ні батьківщини, ні нації, ні Бога.

Наука і релігія не вороги; це брати по зброї: перша працює на рівні розуму, а друга – на рівні серця. Кожна нерелігійна особа випромінює злобу. Людина настільки соціальна, наскільки релігійна. Чи стало людство менш релігійним? Воно втратило рай. Світ його мрій зазнав краху і там смерть уже чекає на нього.

Культура

Святий, що дивиться на небеса, солдат-переможець, який повертається з війни, поет, який оспівує народні болі й радості, художник, який схиляється перед красою, філософ, державний діяч, благодійник, вчений – усі вони своїми творчими зусиллями роблять внесок до культури свого народу. Культуру складають наукові, художні та моральні цінності. Точніше, культура це ієрархічна та організована система цінностей.

Виправімо найбільше непорозуміння, начебто існує лиш одна – інтернаціональна, спільна для всього людства культура. Цивілізація водночас інтернаціональна і нерелігійна, через те вона придушує культуру. Така культура спотворена, її не існує. Істинна культура завжди несе в собі індивідуальність, властиву народові.

Кожна нація унікальна і має власний шлях розвитку: своє самобудівництво і саморозкриття. Прийняття чужих культурних цінностей, особливо зовнішнього лоску й негативних сторін, послаблює національних дух того, хто їх приймає. Не буває культури без релігійного почуття. Її жага творчості зникає одразу, щойно вона стає матеріалістичною.

Вірмени мають визнати перевагу духових пріоритетів над матеріалістичними й намагатися жити так, щоб вірменська культура звеличувалась не раз на рік, а жила кожен день як повна єдність духових цінностей. Народи привносять до своєї культури бажання вдосконалення. Людина духово така ж, як і культура, яку вона створила.

Ще одна ілюзія: чи можемо сказати, що кожна нація культурно розвинена, оскільки має мову та літературу? Звичайно, ні! Щоби вважатися дійсно та культурно розвиненим, письменників і книг, учених і науки недостатньо.

Культура, творець якої повинен мати більше шипів, аніж квіти доброти в його духовому житті, не заслуговує на довіру. Культура означає серцеве тепло, людяність, загострене сумління, щирість думки та взаємин, високі цілі – ось ті вартості, без яких сьогодні життя вірмен перетвориться на пекло.

Допоки щирість думок і почуттів, чесна робота не будуть пов'язані з двома нашими святими, Сахаком і Месропом, я не зможу без ніяковіння та болю сказати, що ми культурна нація.

Освіта

Відмінності у національних рисах і долях виражають відмінності у телеології. Нема і не може бути одного універсального ідеалу в освіті. Кожна нація має власний освітній ідеал, який корениться в її духові та потребах. Освіта не передбачає мертвої одноманітності. Нації готують свої майбутні покоління відповідно до своєї психології та потреб. Та освіта, що зветься ліберальною, не є національною. Людина з глибоким почуттям патріотизму стане ідеалом вірменської школи за межами батьківщини. Освіченість без великої національної відданості робить людину песимістичною, егоїстичною та національно байдужою. Школа в діаспорі не бере до уваги найважливішого – того, що передумовою до розвитку та підтримки країни і людини є ґрунтовні знання про них. Чи справді сучасні наші вчителі добре знають нашу націю? Я не кажу про винятки.

Людство

Спробуйте позбавити національну душу того, що в ній накопичила історія, і ви перетворите націю на безлику масу.

Ідеї людини і людства зазвичай мають значення тільки через національний дух. Національний геній робить змістовним до певної міри те, що є спільним для всього людства. Істинна культура не може розквітати на руїнах націй. Людина і людство будуть удаваними без конкретної нації.

Гармонія між людиною і громадянином взаємовигідна. І так само згубним для них обох може стати жертвування національним заради “загальнолюдського”. Я маю на увазі не індивіда взагалі, якого не існує, а особу, що має національний образ і мислить національно, особу, що містить у собі культуру та історію свого рідного краю. Сьогоднішня людина схильна до втрати свого справжнього духового образу, природної національної сутності під впливом геополітичних доктрин відчуження. Нам потрібна докорінна революція, повернення від абстрактного безрідного людства до органічного, до людини з національністю – справжньої людини, яка всіма відповідними узами пов'язує себе з землею і нацією.

Я не вірю ані в “європейську спільноту” (18 і 19 століття), ані в “світову спільноту” (20 століття). Якби європейська спільнота існувала, то не було б небачених різанин нашої нації, які мали місце в ході війни за європейські ідеї проти темних азійських сил.

Індивід

Проповідуючи любов до когось далекого, класовий соціалізм протиставив індивіда колективу, бо більшість його родичів почали страждати ще більше. Так була порушена духовна єдність нації.

Індивіде, ти вільний будувати своє власне щастя навіть на нещастях собі подібних. Це те, що ми мали раніше і частково маємо зараз. За такого неприродного й аморального стану речей, людська моральна думка починає шанувати універсалізм як антипод культу індивідуалістичного лібералізму.

Індивіде, об'єднай сили зі своїми родичами заради чогось великого. Це наш громадський імператив сьогодні та завтра. Інакше кажучи, всякий індивід повинен шукати свій добробут у суспільному добробуті. Той, хто протиставляє індивіда спільноті завдає шкоди їм обом. Індивід є ніким поза змістом життя нації.

Універсальність наводить мости між сутностями різних індивідів. Тільки духово поєднавшись з іншими, індивід стає духовою особистістю і творцем цінностей. Класові доктрини роз'єднують націю та перетворюють її в байдужі маси. Маса вбиває відчуття нації, без якого не буде й відчуття націоналізму. Через те ми відкидаємо персону та клас, які мислять і діють ліберально, та визнаємо при цьому націю як важливу одиницю.

Соціальні питання

Не соціаліст, але соціальна людина. Лібералізм – шкідливий продукт Французької революції, що згубно впливає на духові уявлення людини. Він узаконює бідність, а отже приховує соціальну аморальність. Кидання “крихт” родичам у колі своїх людей оголошено милосердям. Моє особисте право це твоє право, а твій обов'язок це мій також.

Моє природне право жити і вільно вдосконалюватись обумовлене моїм же обов'язком – поважати такі ж права інших. Особи та соціальні класи, що заявляють “я – це все” або “я – ніщо” однаково антисоціальні. У житті націй лише велике буття є “всім” і ніхто не має права бути “нічим”. Не соціаліст, але соціальний індивід – ось нова мораль. Це вирішує соціальну проблему та кладе край безкомпромісній внутрішній боротьбі народів.

Мислення

“Людина з нашої країни спочатку думає, а потім говорить”. Цього вірменського прислів'я досить, аби засвідчити арійство нашої нації та нашого інтелекту. У національно здорового вірменина повага до інтелекту особливо глибока. Його мислення органічне й моральне у своїй основі. Воно живиться

основами буття і в цьому полягає секрет безмежного багатства його проявів. На жаль, різні чинники наклали відбиток на наш менталітет, особливо за межами Вірменії. Наше звільнення від чужого способу мислення настало пізно, надто пізно.

Насправді, вірменська думка розвинена непогано, проте за останні десятиліття вірменство не породило великих мудреців і вчених – таких як Хрімйан²¹. Вірменське мислення духово байдуже, того йому важко проникати до глибини речей і суті. Вірменин думає під впливом емоцій. Політичні партії найчастіше роблять висновки, виходячи зі своєї обмеженості. Дуже часто ви можете зіштовхнутися з фальшю в нашому житті під личиною правди. Політичні партії, головним чином, розвинули це ошуканство.

У сучасних вірмен емоції та фантазії переважають над знаннями, вони нездатні зрозуміти об'єктивну істину й легко відриваються від реальності, все будують у повітрі.

Нації можуть покращити свою долю в єдиний спосіб – задуматись про причину проблеми. Зараз вірмени про це не замислюються і в цьому наша біда. Думати про причину – це науково. Завдяки цьому особистості та колективи впливають на розвиток подій та убезпечують себе від ударів лихої долі.

Мислення, яке виснажене духово, суперечливе. Таким воно є у вірмен сьогодні. Той, хто говорить до своєї нації та стоїть перед нею, не може мислити жалюгідно.

“Навчись думати добре – це основа моралі”.

Навчись думати у вірменському дусі – це основа національної моралі.

...

Найсвятіший²² титул і найбільша відповідальність належать еліті. Нації мають єдину справжню аристократію – еліту. Нації підіймаються і падають через еліту. Багато людей у суспільстві можуть грішити проти закону, моралі, громадських інтересів, але громадська мораль не буде порушена і суспільство не стане аморальним через ці відступи. Та досить кому-небудь із представників еліти згрішити проти свого покликання, як це може означати втрату народної довіри та поваги, нівеляцію моралі. Еліта веде за собою народ показуючи власні життєві приклади.

Якщо клірики духовно байдужі, тоді народ антирелігійний.

²¹ Мкртіч І Хрімйан (Хрімйан Хайрік) – Католикос усіх вірмен (1892-1907).

²² Переклад продовжується після відсутніх сторінок в англomовному джерелі (прим. перекладача).

Якщо вчитель духово такий же, як ремісник або купець, тоді нема більшого нещастя для його нації.

Якщо письменник позбавлений подиху вічності, він обов'язково стане проповідником посередности.

Якщо солдат капітулянт, він уже далекий від свого святого – батьківщини, а завтра його невірність приведе його до зради.

Якщо публічна особа корислива, це може спричинити відсутність патріотизму й пошани з боку широких національних верств.

З іншого боку, еліта виконує свої обов'язки відповідно до власних життєвих прикладів.

Священники, вчителі, письменники, науковці та військові становлять еліту. Їхнє покликання суворо вимагає цілісного та внутрішньо сильного життя.

Еліта природно аполітична, через те вона має бути абсолютно позапартійною.

Коли вона зраджує своєму покликанню, тоді занепад нації стає невідворотним.

Національна мораль

Це необхідна основа для духової структури нації. Вона показує справжню силу нації. Там, де є така мораль, там є нація. Її відсутність применшує значимість таких природних факторів як етнічність, рідний край, та інших взаємодоповнюючих націєтворчих факторів. Корені національної моралі слід шукати в нашому ставленні до нашої біологічної етнічності, яка є найвищим законотворцем у сфері моралі. Національна мораль передбачає правопорядок і публічно схвалений курс, будь-яке відхилення від якого розглядається як духове самогубство нації. Як вважав стародавній філософ, цей курс відіграє таку ж роль для світу, як річкова переправа для річки. Чи можемо ми сказати, що сьогодні мораль вірмен діаспори не порушена? Аби відповісти на це питання, ми повинні з'ясувати якою мірою в сучасному вірменині присутні розум, почуття і воля. Точніше, слід з'ясувати які саме почуття панують у його душі. Такий моральний і соціальний аналіз нас прикро розчарує. Які ми були в минулому? Нехай скаже вірменин із глибини віків: “Ми були не із одного дому, але ми мали той самий голос”. Вірмени за своїм національним духом були моральні: “Разом і гори звернемо”. Вірмени були соціально здорові: “Бог дає нам хліб на кожен день. Перший прийшов, перший отримав”. Вони були соціально справедливі: “Той, хто вірить у Бога, той не знає бідности”. Вони були національно горді: “Їж землю і попіл (тобто голодай), але ніколи не проси

нічого у нечесного”. Вони були працьовиті: “Вірменин поки не втомиться, ніколи не сяде”. Вони були морально чутливі: “Той, хто поливає сусідське дерево замість свого, не знатиме ні воскресіння, ні прощення”. Вони були національно розсудливі: “Я не дозволю коту задушити лева”. Вірмени були мужні. Такими ми були – нацією якости.

Я назвав лише деякі з вірменських прислів'їв, у які наш народ уклав вікову національну моральну філософію. Цього досить, аби показати, що навіть будучи позбавленими свободи, під іноземним ярмом, ми завжди були морально сильною нацією. Хіба не у цьому секрет нашого виживання протягом віків і нашого існування сьогодні?

Пам'ятаймо, що від багатьох націй, колишніх наших сучасників, залишились одні камені. Це означає, що якби наші предки думали, жили і чинили так, як сучасні вірмени, то сьогодні ми б мали тільки надгробний напис під сонцем. Ми бачили, які ми були у минулому, ми розуміємо, якими ми не є зараз і знаємо, якими ми повинні стати у майбутньому, щоб не зникнути як нація.

З погляду національної моралі, один Гульбенк'ян не більший за селянина у Вірменії, або генерала, або директора школи, чи навіть скромного ремісника. Головним тут є вічний вірменський дух, який нація освячує у кожному її представникові.

Національна мораль зумовлена передусім творчою солідарністю народу. Ті, хто живуть у діаспорі чи у Вірменії, філософ чи неписьменний, безпартійний чи партійний – усі вони вірмени й відчуженість від них рівнозначна гріху Каїна. У внутрішньонаціональних стосунках не лише мечі та злоба вбивають людей, а також і байдужість. Кожен вірменин це брат по долі. Ба більше, у кожному вірменині ти маєш бачити себе. Таким повинен бути незламний закон національної моралі. Всякий, хто грішить проти цього закону, руйнує основу нації. Він ворог своєї нації.

Раніше ми були нацією якости. Якщо ми не хочемо зазнати винищення і зникнути, то конче повинні знову стати такими. Всі нації перебувають у безкінечному відбірковому процесі становлення націй. Нам, нації духу, легше пройти відбір. Спробуймо стати “дорогоцінним каменем”, щоб “важити більше і цінуватися вище”. Це вимагає від нас національної моралі, особливо за межами нашого рідного краю.

Пропаганда

Будьте уважні, уважні і ще раз уважні, раз маєте багато ворогів, які плетуть змови проти вас. Це вимога нинішнього політичного моменту для нас –

вірмен. Зараз наша нація має більше ворогів, аніж пів століття тому. Нема підстав припускати, що завтра наші вороги перестануть бути ворожими нам. Я маю на увазі не злочинців, які вчинили геноцид вірмен, а іноземних політиків, публічних діячів і науковців, які шляхом паплюження нас як нації дали меч і сокиру в руки катів. Їхнє число зросло цими днями, а їхня злоба навіть сильніша, ніж була на порозі минулої війни. Сьогодні вони знову нас паплюжать. Чого іноземці бачать у нас ті риси, які нам зовсім не притаманні?

Впродовж останніх двох десятиліть нам приписували смертні гріхи – “пристрасть до поневірянь”, “нездатність боротися” й тому подібні, носії яких, відповідно до європейської ідеї, не мають морального права на існування. Жодна з цих рис не є вірменською, а втім, їх нам приписували. Чому? Тому що останніми десятиліттями вірмени вели пропаганду своїх слабкостей.

Пропаганда – це самопізнання і самовикриття. Насамперед, пропаганда вимагає глибокого почуття самоповаги, знання своїх власних цінностей та усвідомлення власного достоїнства – психологічного стану, якого вірмени можуть набути тільки через духове відродження.

Також необхідно усвідомити, що ті, хто до кінця не знає і не розуміє нас, ті взагалі не можуть знати нас. Із мертвої лінгвістики та скупих історіографічних хронік можна отримати хіба поверхові знання про вірмен. Аби бути неупередженим до нас, треба знати нас достеменно, бо вірмени – нація духу; така нація має глибшу і складнішу сутність...

“Размік”: Ваші заключні слова.

Г. Н.: Думаймо національно, живімо і робімо добре для Вірменії.

“Размік”, Софія, 1943, №169-174

ОСОБИСТІ СВДЧЕННЯ

Я вірменин, який має ознаки Природи та історії Вірменії.

Але за мисленням і досвідом я чоловік, звичайна людина.

Я друг тих, хто позбавлений законних прав, брат гнаних і бойовий товариш тих бійців, що б'ються від одного полюса до іншого за чесний світ.

* * *

Я людина духу й оскільки я зовсім непристосований до завдань, що вимагають підпорядкування, мені не легко йти по слідах іншого – навіть короля.

Неправильно принижувати духовну людину, навіть перед її Богом.

* * *

Окрім власної совісти, я визнаю двох інших верховних суддів – Бога і народ.

Я можу відвернутися від першого, але ніколи від другого.

* * *

Героїчна смерть надихає не менше, ніж героїчні вчинки. Тож помри так, щоб і твоя смерть послужила твоїй батьківщині.

Я так розумію патріотизм.

* * *

Пробач мені, Господи. Пробач мені, коли я згрішив одного дня духовно проти твоєї волі – щоб допомогти батьківщині.

Справедливо служити батьківщині будь-яким способом, усіма своїми силами.

* * *

Ось що виховало в юності мої розум і серце:

- Арарат, який забирали у нас декілька разів, але він ніколи не належав чужинцям і не належатиме;
- вірменська мова, яка не визнавала чужоземного ярма і лишалася творчою навіть у найтемніші історичні часи, коли чужинці панували у Вірменії;
- жага створити такого вірменина, який змусить друзів і недругів виявляти повагу й захоплення щодо вірмен;
- свята Трійця.

Тепер, коли моє життя остаточно загублене у підземній в'язниці, ці ж самі ідеалістичні цінності знову живлять мою любов і гордість за вірменина.

* * *

Я думаю, людина й не знає, що вона Прометей – кожна людська істота це закута в кайдани енергія.

Лише ті, хто як я здебільшого застосовують свої приховані сили, змогли розкрити себе зусиллями духу.

* * *

Захоплення національним розумом – моя характерна риса. Воно виходить із глибокої віри і принципу, що вірменин, як оригінальний творчий стимул, настільки ж необхідний людству, як і найбільш чисельні та політично могутні нації.

* * *

“Як би ви хотіли, щоб до вас ставилися?” – вони запитують мене.

Як до воїна, який не вважає нищих – навіть переможців – гідними в якості своїх ворогів.

* * *

Хтось погрожував мені.

Я відповів: “Як ви знаєте, той, кого часто лякає смерть, не може бути zagrożений нею”. Наша коротка розмова обірвалась і повисла тиша.

* * *

Я не люблю посередности в цілях, жертвах і стражданнях.

Неможна вирости й стати сильним духом завдяки посередності.

Той, хто йде шляхом вищого обов’язку, стає героєм.

* * *

Я проклинав велетнів, які руйнують світ.

Не існує великих особистостей, існує велич – велич душі. Якщо ти імператор, будь Аврелієм; якщо філософ, будь Сократом; якщо генерал, будь Вартаном Аварайрським.

“Великі імена без величі душі подібні до глиняного ідола на золотому п’єдесталі”, – сказав мені Масіс.

Меч або перо? І те й інше – обох я любив і обома користувався.

Та мені не довелось обирати і я взяв меч, бо бувають часи, коли перо, слово і правда вимагають перемоги меча.

Я люблю перо, яке водночас є мечем, який знає як підняти тисячу багнетів на захист справедливості.

Я люблю меч вірменського короля, який “не впав на землю”, а наче вогнева лампа повис у повітрі над горою Сепух і у беззоряних ночах історії осяював віковий шлях вірменина.

Меч і перо – божественна зброя, дана чоловіку для захисту правоти і святости у світі. Вони часто змінювали один одного в моїх руках.

І... мій меч не був переможений і “не впав на землю”.

* * *

Одного переможного дня мої схожі на орлів бойові товариші в Сюніку сказали мені: “Коли ти помреш, ми підкладемо під твою голову твій меч і висічемо на твоїй могилі: “Тут похований той, хто діяв як живий меч”.

* * *

Моя душа знову жадає справедливої влади. Я повторюю з невимовною гордістю й подібно до філософа-стойка: “Король у лісах Вірменії – розлючений лев із золотою гривною”.

Чим була свого часу Троя? Була вона тінню славного минулого чи просто літературним спогадом?

Ні, ні, навіть зараз, коли дивлюсь із висоти історії, то бачу у Вірменії більше, ніж територію та кількість людей.

Ми народилися в краях, де живуть леви; лев’яча природа, що притаманна вірменській сутності, є і повинна залишатись.

Лев убитий, справді, та лев’ячу природу ніколи не вб’ють.

Травень 1955

БОЄЦЬ НЕ ВМИРАЄ

Людина знала порядок речей. Вона знала, що коли є життя, то нема смерти. Вона це знала й воліла безтурботно насолоджуватися тими днями і сонцем, що були їй даровані.

Та мені судилося прожити життя й померти.

Це було задовго після того, як світ подумав, що я мертвий, хоч я і далі топтався по Землі. На цій безмежній кулі мені наданий простір, глуха камера в'язня, в якій було б затісно для двох могил.

Я помер не будучи мертвим, скоріше тінню, а не живою істотою. Я є і мене нема. Хоча є корабель життя – форма існування, нема життя, нема відчуття життя.

Я живу зі змішаним відчуттям життя і смерти. Ех, людина може змінити природний порядок. Життя без життя... Хто так жив?

Я є і мене нема... Направду, я б волів померти у такому стані, як мученик, і стояти на порозі Вічного життя з незагоєними ранами... Ні, боєць не вмирає. Померти... але я живий, чи я досі живу?

* * *

Я кажу:

– Час це найважчий на світі тагяр і водночас найлегший.

Подібно до етеру, він легкий для тих, хто щасливо посміхається ясній безодні неба чи до розквітлої квітки. За іншого психологічного стану він тисне вагою всесвіту на кожен атом нашої сутності.

Я в'язень і зараз я чую биття мого серця – раз, два... Ні, ні, це не моє серце, це важка рука часу, що б'є мене по голові своїм залізним молотком – раз, два...

Я існую для тих, хто має причину відчувати мою присутність, полічити мої дні, години, хвилини, каже час. Я існую, каже час.

Є Прометей, який страждає, а є океаніди²³, які заліковують його страждання.

Страждання дається людині разом із можливістю полегшити його.

Подолати матеріальне, позбавити час важкості, а біль гостроти, вирвати кігті грифону, що роздирає печінку – ось найвище мистецтво, мати всіх мистецтв, породжених людиною.

“Атараксія – незворушність”, – сказав би грек у класичну епоху. “Творча заздрість”, – каже сучасний мистецтвознавець. Коли ви позбавлені гострого болю й подумки вважаєте його філософським матеріалом, настає внутрішній розкол, я кажу.

²³ У давньогрецькій мітології океаніди – три тисячі дочок Океана і Тетії, були німфами великої ріки Океану.

Подолати час, доки він не відчувається. Коли віддаюсь цьому святому мистецтву, мої думки щодня ходять шляхами стародавніх богів. Я відвідую Елладу, гуляю разом із філософами Атен і буваю на історичних полях битв. Я простягаю руку солдату, який готовий позбутися зброї, який поранений і, зрештою, наліг на мій меч, а Масіс (Арарат) пильно стереже кордони Вірменії.
Г. Н.

* * *

Після написаного:

Не розуміти того, хто був поранений за Вірменію означає не бути ані вірменином, ані патріотом.

* * *

Доля рідного народу є найсвятішим і водночас найважчим з усіх хрестів.
Горе і семикратна шана тому, хто його несе.
Якщо ти герой, то доведи, що ти сильніший, аніж світ, життя і смерть.

Травень 1955

Хронологія життя й діяльності Гарегіна Нжде

1886, 20 січня ²⁴	Народився Гарегін Тер-Арутюніан
~ 1896 – 1902	Навчався у російській школі в Нахіджевані
~ 1902 – 1903	Навчався у російській гімназії в Тбілісі
~ 1903 – 1904	Навчався на факультеті права Санкт-Петербурзького університету
1906	Почав використовувати псевдонім Нжде
1906 – 1907	Навчався у школі офіцерів запасу в Княжеві, заснованій ВРФ, згодом у військовому коледжі в Софії
1907	Повернувся на Кавказ і проникнув до Західної Вірменії з групою федаїв під командуванням Мурата Себастаці. Приєднався до партії ВРФ (Дашнакцутюн)
1907, листопад – 1908 серпень	Був посланий до Ірану в якості офіцера, де взяв участь у революції
1908, до кінця серпня	Повернувся до рідного села й організував місцевий осередок ВРФ
1908, 6 вересня	Арештований царським режимом у селі Верін Аза, ув'язнений у місті Джуга
1909 – 1910, квітень	Відбував ув'язнення у місті Нахіджеван
1910, середина жовтня – 22 жовтня	Допит у Новочеркаській тюрмі, а згодом трохи у Санкт-Петербурзі
1912, 23–25 лютого	Слухання справи про ВРФ, до якої Нжде був причетний
1912, ~ березень	Вийшов на волю і поїхав до Болгарії
1912, 23 вересня	Вступив до добровольчої армії Болгарії
1912, 2 жовтня	За наказом командира болгарського добровольчого полку створив вірменський військовий підрозділ

²⁴ Дати подій до 1 січня 1918 вказані за юліанським календарем, після – за григоріанським.

1912, 8 жовтня	Створив вірменську роту з 229 бійців, до якої згодом приєдналися 42 добровольці, в тому числі Андранік
1912, 8 жовтня	У вірменській церкві в Софії пройшла церемонія освячення прапора Вірменського Добровольчого Корпусу, вкінці якої Нжде виголосив промову з такими завершальними словами: “Перше освячення нашого прапора відбулося тут, на церемонії в церкві; друге і справжнє освячення відбудеться на полі бою під гуркіт гармат і рушниць”
1912, 20 жовтня	Призначений згідно офіційного наказу командиром Другої вірменської роти
1912, 15 листопада	Вірменська рота під командуванням Нжде й Андраніка героїчно розбила турецькі сили поблизу села Мехрамлі. Болгарська добровольча армія взяла в полон близько 10 000 турецьких солдат, 242 офіцери, трьох полковників і пашу
1912, ~ 16 листопада	Під час церемонії в Родосто, присвяченій перемозі під Мехрамлі, Нжде був нагороджений офіцерським хрестом “За хоробрість” і виголосив емоційну промову
1913, ~ влітку	Заручився з Епіме Сакіасйан у Софії
1913, восени	Поїхав до Румунії
1914, початок жовтня	Прибув у Тбілісі разом з Андраніком і багатьма добровольцями
1914, 13 жовтня	Став заступником командира полку вірменських добровольців
1915, 15 квітня	Вступив до другого добровольчого полку з 300 солдатами й був призначений Дро заступником командира
1915, 27 квітня – 8 червня	Брав участь в боях у Гілараші, Беркрі, Шатасі, Моксі, Спаркерті, та в інших місцевостях провінції Ван
1915, 2 травня	Нагороджений орденом Володимира 3-го ступеня за хоробрість, проявлену в каньйоні Беркрі
1915, 6 травня	Увійшов у Ван, очолив другий добровольчий полк

1916, 14 травня	Переведений до першої вірменської добровольчої групи в якості заступника командира Смбага
1916, 23–25 липня	Брав участь у боях у каньйоні Мегрід під командуванням генерала Назарбекяна. За “винятковий героїзм” і “нечувану стійкість” був нагороджений Георгіївськими хрестами 3-го та 2-го ступенів
1917, 12 травня	Став членом виконавчого комітету та міським комісаром Александрополя
1917, 9 червня	Головував на загальних зборах сіл Верін Аза, Неркін Аза і Гохтан (Нахіджеван), на яких закликав населення зорганізуватися й бути готовим до самооборони
1918, 30 січня	Виголосив промову в міській раді Єревану до представників Нахіджевані та Гохтану
1917 – 1918	Відвідував багато вірменських міст і сіл, збирав людей у церковних дворах та в емоційних промовах закликав їх створювати самооборону
1918, травень	У переддень незалежності Вірменії, командував боями за Аладжу, зробив можливим відхід вірменських полків через Ерзурум, Сарикамиш, Карс до Александрополя
1918, 24 травня	Взяв ініціативу та привів до ладу лінію фронту, надихнув та повів за собою вірменські сили в бій за Каракілісу. Був поранений і представлений до найвищої відзнаки
1918, 30 листопада	Згідно розпорядження уряду Республіки Вірменія призначений місцевим комісаром Нахіджевану
1918, 20 грудня	Допоміг вірменським військам при відступі до Арарату (Давалу). Перехопив ініціативу в бою та врятував 4-ий полк вірменської армії. Придушив турецьке повстання у Веді. За виняткову відвагу нагороджений орденом Володимира 3-го ступеня
1919, лютий – серпень	Служив у вірменській армії та приймав участь у різних битвах

1919, 30 березня – 5 серпня	Був командиром полку Гарні
1919, 5 серпня	Згідно наказу Військового міністерства присвоєно звання капітана
1919, 4 вересня	За клопотанням ВРФ і за власним проханням уряд Республіки Вірменія відправив його, разом із Газаром Кочарйаном, до Зангезуру, в Гохтан. Нжде прибув у Зангезур із групою чисельністю 180 бійців озброєних багнетами
1919, перша половина вересня	За запитом зангезурської місцевої влади, капітан Нжде взяв на себе загальне командування Капаном, Аревіком і Гохтаном (разом вони зветься Капаргохт), а також південно-східним фронтом Сюніку
1919, жовтень	Заснував “давітбековий заповіт”, воєнним гаслом якого було “За батьківщину, як Давіт Бек!”
1920, 19 січня	Поки зангезурські війська були задіяні в Шарурських операціях, повів полки й успішно атакував висоти, що були окуповані турками, звільнивши таким чином дорогу на Горіс-Капан
1920, 14 лютого	Головнокомандувач зангезурськими силами генерал Газаров підвищив Нжде у званні до підполковника і в той же час просив уряд Республіки Вірменія підвищити його до полковника
1920, 9–21 березня	Початок другої кампанії за порятунком Гохтану. Всі вірменські села в Гохтані за винятком Дастаку були звільнені
1920, 25 березня	Кур’єри принесли два листи в Гохтан із терміновими проханнями допомогти захистити Капаргохт від атак спільних турецько-татарських і більшовицьких сил. Нжде відклав звільнення Агулісу й Ордубаду (Ордуару) та негайно повернувся в Капан
1920, 1–13 квітня	Штурм. Почавши із Зейви, Нжде відкинув ворога з висот Хартіз і Сусан, звільнив каньйон Воротан від турецько-татарських окупантів
1920, 13 квітня	Звільнено район Чавндур (Бартаг)

1919, грудень – 1920, квітень	Здобув блискучі перемоги в Охчі, Гехвадзори, Шурнусі, Чавндурі та в інших місцях, які перейшли під його особисте командування
1920, квітень – травень	За рішенням уряду Республіки Вірменія підвищений у званні до полковника
1920, 25 серпня	Призначений “диктатором-командувачем” військ у Капані, Генвазі, Гохтані та Багаберді
1920, 6 вересня – 21 листопада	Продовжив звільнення Зангезуру від села Калер і решту регіону, що була під контролем більшовиків і турко-татар. Цілі загони 11-ої Червоної армії були знищені, багатьох або вбили, або взяли в полон
1920, 25 грудня	На Першому Конгресі в Татеві Сюнік проголошений “самоврядним”, але Зангезур таким проголошений тимчасово. Конгрес запросив Нжде стати “спарапетом (генералом) Сюніку” й довірив йому очолити самооборону
1921, 25 січня	У “відкритому листі” до командувача Червоною Армією Нжде вимагав від радянської влади випустити однопартійців і відомих людей з ереванської тюрми, очистити вірменські землі від кемалістських загарбників та припинити підривну діяльність серед вірмен Зангезуру
1921, 2–5 лютого	Радянські органи влади запропонували Нжде проголосити радянську владу в Сюніку та взяти на себе командування 11-ю армією
1921, 15–17 лютого	Зангезурські сили під командуванням Япона звільнили від більшовиків Вайоц Дзор та возз’єднали його із Сюніком; Нжде завдав поразки ворогу, що атакував Аревік, та взяв у полон татар в Баргушаті
1921, 21 лютого	Пояс Нжде, який він носив як символ високого титулу спарапета, і національний триколор були освячені в церкві святого Григорія Просвітителя в Горісі. Уряд Сюніку від імені народу передав у руки спарапету триколор Вільного Сюніку, а також політичну долю Зангезуру-Капаргохту

- 1921, 28 лютого – 8 березня Теван, Дізак і більша частина Арцаху були звільнені та приєднані до Гірської Вірменії (Лерна Хайастан) за підтримки Тер-Петросяна, який був присланий на допомогу Нжде
- 1921, 26 квітня На Другому Конгресі в Татеві була проголошена Республіка Гірська Вірменія; Нжде підвищений до звання генерала, нагороджений Залізним Орденом Хуступського Орла та був обраний прем'єр-міністром Гірської Вірменії, міністром закордонних справ і міністром воєнних справ
- 1921 У Горісі видав буклет із назвою “Хуступські заклики” – збірку своїх наказів, які віддавав солдатам
- 1921, 31 травня – 1 червня На спільній сесії Комітету Порятунку Батьківщини та Республіки Гірська Вірменія, що пройшла 1 червня, Гірська Вірменія була проголошена Вірменією. Врацян був обраний прем'єр-міністром, а Нжде – міністром воєнних справ
- 1921, 7 червня Звернувся до керівництва Радянської Вірменії з пропозицією свого виходу із Сюніку за умови, що Гірська Вірменія (Зангезур, Нагірний Карабах, Гохтан) стане частиною Радянської Вірменії
- 1921, 9 липня Невдовзі після публікації в пресі офіційної заяви Револьюційного Комітету Вірменії про те, що Гірська Вірменія залишиться частиною Вірменії та після запевнення в тому, що Зангезур буде частиною Радянської Вірменії, Нжде перейшов річку Аракс і став біженцем у Мужамбарі, згодом у Табрізі в Ірані
- 1921, 24 липня – вересень У Табрізі постав перед судом ВРФ, був звинувачений у здачі Сюніку більшовикам і виключений з ВРФ
- 1922 Зумів дістатися через Константинополь до Софії, де жив на вулиці Царя Бориса, 92
- 1923, 7 квітня – 19 травня Конференція ВРФ у Відні
- 1924, 17 листопада – 1925, 17 січня На 10-му загальному з'їзді ВРФ Нжде був поновлений у партії

1925	Обраний членом Центрального Комітету ВРФ на Балканах
1926	ВРФ у Болгарії розкололася між Нжде і прихильниками Бюра
1926, 1941, 1943	Нжде відвідував Румунію
1929	Публікація в Бейруті “Відкритого листа до вірменської інтелігенції”
1932, кінець року	Перед від’їздом до Вірменії два місяці залишався в Парижі, брав участь у загальному з’їзді ВРФ
1933, 14 січня	Заснував у США Національний заповіт (Цегакрон)
1933, 16 січня	Головував на Першому конгресі Національного заповіту
1933, початок року – 1934, вересень	Стає джерелом натхнення й сили для комітетів ВРФ у США. Бере участь в 41-му з’їзді ВРФ Американського регіону
1935	Одружується з Епіме Сакіасйан
1937	Налагоджує через друзів зв’язки з Німеччиною, пропонує військовим та розвідувальним службам ідею атакувати Туреччину в разі війни
1937	Вийшов із ВРФ
1937	Разом із Хайком Асатрйаном заснував у Софії газету “Размік” (“Воїн”)
1938	На 13-й Генеральній Асамблеї ВРФ Нжде виключили з партії
1938	У співпраці з Х. Асатрйаном і Н. Астуацатурйаном заснував щотижневий журнал “Тароні Арців” (“Орел Тарону”), таким чином офіційно започаткував рух таронізм (<i>таронаканутюн</i>)
1938, 3–5 вересня	Таронізм (<i>таронаканутюн</i>) був офіційно затверджений на конгресі Тарон-туруберанського об’єднання співвітчизників, що пройшов у Акроні в Огайо.

1939	З початком Другої світової війни Нжде звернувся до Вищого Органу ВРФ і запропонував свою допомогу
1942	Видав німецькою книжку “Вірменія і вірмени” як відповідь тим, хто не вважав вірмен арійцями
1942	Заснував Болгарсько-вірменський комітет і був обраний співголовою
1942, 15 грудня	Став членом Вірменської Національної Ради й заступником редактора її офіційної газети “Вільної Вірменії”
1943	Заснував і очолив у Софії громадську організацію “Благочинне братство російських вірмен”
1942 – 1943	Співпрацював із німецькими військовими та розвідувальними службами заради відновлення свободи й незалежності Вірменії
1944, 9 вересня	Надіслав лист командувачу 3-м Українським фронтом, який увійшов до Болгарії, запропонувавши свою допомогу щодо очікуваної воєнної операції проти Туреччини
1944, 10 жовтня	Під приводом того, що Нжде має особисто передати свою пропозицію найвищому керівництву СРСР, спеціальний полк СМЕРШу, радянської контррозвідувальної служби, доправив його повітряним шляхом через Бухарест до Москви, де його ув’язнили в тюрмі Лубянки
1944, 11 жовтня	Нарком держбезпеки СРСР провів розмову з Нжде
1944, 12 жовтня	Перший допит Нжде у тюрмі
1945	Із Софії вигнали сім’ю Нжде, в тому числі його дружину, восьмирічного всиновленого сина Вреж-Сукіаса і тещу
1946, 6 листопада	Переведений з московської до єреванської тюрми
1946, 15 листопада	Вперше допитаний у Єревані
1947, 20 грудня	Востаннє допитаний у Єревані

1948, 10 січня	У листі до Сталіна запропонував свою участь у запланованій воєнній кампанії СРСР проти Туреччини
1948, 24 квітня	Засуджений до 25-річного ув'язнення
1948, початок серпня – 1952, 6 березня	У владимирській тюрмі
1952, 16 березня – 1953, літо	В єреванській тюрмі
1953, квітень	З вершини пам'ятника йому показали Єреван перед відправленням до Владимира
1953, літо – 1954, вересень	Ще раз у владимирській тюрмі
1954, вересень – 1955, вересень	У ташкентській тюрмі, переведений до тюремної лікарні
1955, 12 вересня	Знову переведений до владимирської тюрми
1955, 30 листопада	Тяжко нездужав, переведений до тюремної лікарні
1955, 1 грудня	Писав до рідних. То був його останній відомий лист
1955, 21 грудня	Помер у владимирській тюрмі
1955, ~ 25 грудня	Його брат Левон Тер-Арутюнян поховав його на кладовищі біля владимирської тюрми
1983, 31 серпня	За ініціативою групи вірменських інтелектуалів останки були таємно перенесені з Владимира до Єревану
1983, 7 жовтня	Ті ж самі люди поховали дві частинки останків – палець і хребець – на схилі гори Хуступ біля джерела Козні
1987, 8 травня	Останки були поховані під стіною церкви святої Діви у Спітакаворі
1989, 17 червня	На його могилі встановлена надгробна плита
1989, 25 листопада	На його могилі споруджений хачкар (хрест-камінь)

2000, 21 грудня²⁵

З нагоди вшанування 45-ої річниці смерті Нжде вперше відбулася конференція, присвячена його життю й діяльності. Конференція пройшла в Національній академії наук Республіки Вірменія

2001, 28 квітня

Уряд Республіки Вірменія відзначив 115-у річницю народження Нжде й 80-ту річницю проголошення Республіки Гірська Вірменія

²⁵ Переклад подій 2000 – 2001 скорочений, несуттєва інформація пропущена (прим. перекладача).